

BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDAKİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN DURUMU VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ*

Öz

Bu çalışmada bağımsız Türk devletlerinden eski Türkistan coğrafyasında yer alan dört tanesi ile ilgili değerlendirmeler yapılmış olup alfabetik sıraya göre Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarının ilanından bu yana geçirdikleri değişim ve dönüşümün analizini içeren bu çalışmada her birinin Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkileri üzerine de değinilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılından bu yana geçen 30 yıllık bir dönemin analizi, gelinen nokta itibarıyla ve ülkeler bazında değerlendirilmiştir. Çalışma yürütülürken bu 4 ülkenin bağımsız ve egemen devletler olarak uluslararası sisteme katıldığı yıl olan 1991 başlangıç olarak alınmış ve 2021 yılına kadar olan 30 yıllık sürenin değerlendirmesi ülkeler bazında tek tek yapılmıştır. Bu değerlendirmede Türkiye ve her bir ülke arasındaki ilişkiler siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel çerçevede değerlendirilerek Türkiye'nin performansı ve ilişkilerin seyrine dair tespitler ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada sırasıyla Türkistan coğrafyasının genel değerlendirilmesi birinci bölümde, Türkiye ve bölge ülkeleri ilişkilerinin genel seyri ikinci bölümde, bölgedeki bütünleşme çabaları üçüncü bölümde incelenmiş olup her bir ülkenin bağımsızlıktan itibaren geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüme siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan değinilen dördüncü bir bölümle çalışma detaylandırılmıştır. Sonuç kısmında ise tespitler yapılmış ve buna bağlı olarak geleceğe dönük bazı projeksiyonlar yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Bölgesel Entegrasyonlar, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türk Dış Politikası.

Geliş Tarihi: 10 Kasım 2021 - Kabul Tarihi: 26 Kasım 2021.

Atıf Bilgisi: Ayhan Nuri Yılmaz, "Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türkistan Coğrafyasındaki Türk Cumhuriyetlerinin Durumu ve Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 253-314.

* Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,

ayhan.toronto@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0597-6884.

The Situation and Assessment of the Turkic Republics in the Turkestan Zone In the 30th Year of Their Independence

Abstract

In this study, assessments are made relating to four of the independent Turkic states located in the old Turkestan zone and the alteration and transformation that Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan in alphabetical order, have undergone are mentioned in this research as well as the relations of each state with Republic of Turkey. The analysis of a 30-year period since the Soviet Union's dissolution in 1991 up until today, is assessed on an individual basis in terms of the current situation, and on the basis of each country. For this study, the year 1991 when these 4 countries joined the other states in the world as independent and sovereign states, is regarded as the starting point, and the assessment of the 30-year period until 2021 is made on an individual basis for each country. In this assessment, the relations between Turkey and each country are evaluated as part of political, social, economic, and cultural aspects so that determinations can be arrived at regarding Turkey's performance and the course of relations. In the study, respectively; the general assessment of the Turkestan zone is analyzed in the first section, the general situation of the relations between Turkey and other countries in the region is examined in the second section, the union efforts in the region is revived in the third section and the study is detailed further with a fourth section regarding the alteration and transformation of each country since their independence from political, economic, social and cultural viewpoints. In the conclusion part, determinations are arrived at and correspondingly some projections into the future are tried to be made.

Keywords: *Turkestan, Regional Integrations, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Foreign Turkish Policy.*

1. Türkistan Üzerine Genel Bir Değerlendirme¹

Ortadoğu, Yakındoğu ve Uzakdoğu gibi Orta Asya tanımlaması da Batı çıkışlı bir kavramdır ve uygarlık tarihine bakıldığında nispeten yeni bir kavram olduğu söylenebilir. Nitekim kavram ilk olarak 19. yüzyıl Avrupalı coğrafyacıları tarafından kullanılmıştır. Bu durum Emperyalist Batı zihniyetinin ve düşünürlerinin dünyayı algılaması ve bu tür bölgesel alt bölümlenmelerle izahının tipik bir sonucudur. Nitekim Ortadoğu ve Uzakdoğu bölgesel tanımlamaları bu bağlamda farklı düşünülmemelidir. Bu sebeple Türkistan coğrafyasında yer alan Türk cumhuriyetlerini anlatırken bölgenin özgün ve tarihi adı olan Türkistan tercih edilecektir.

Türkistan'ın hem merkez hem yalıtılmış bir coğrafya olmasının doğurduğu ekonomik ve ticari sonuçlar bulunmaktadır. Tarihsel süreçte bu döngü hep yaşanagelmıştır. Bu bölgeyi merkez alan ya da denetimine alan büyük imparatorlukların zamanında ticaret gelişmiş ve bölge kalkınmıştır. Alternatif ticaret yollarının öne çıkmaya başladığı 16. yüzyıldan itibaren Türkistan ve Batı Türkleri arasındaki ilişki, aradaki geçiş güzergâhı olan İran coğrafyasında dini ve mezhepsel anlamda farklı bir yönetimin ortaya çıkması nedeniyle Türkistan'ın asırlar sürececek yalıtılmışlığı da başlamıştır. Bu yalıtılmışlık Sov-

¹ Bölümdeki bilgiler yazarın konuyla ilgili çalışmasından özet alınarak yapılmıştır. Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 296-304.

yet döneminin doğurduğu süreçte zirve yapmıştır. Öyle ki Orta Asya ya da Türkistan coğrafyası âdeta zihinlerde ve araştırmalarda kayıplara karışmış ve askıya alınmıştır. Sovyet sonrası dönemle başlayan bölgedeki yeni oluşum ve geçiş süreci hâlâ sürmekte olup, bölge ülkeleri ve halkları asırlar süren siyasi, kültürel ve ticari izolasyonları aşma çabasında olup çoklu ilişki geliştirme çabası içerisine girmişlerdir. Ama yine de bu ülkelerin tarihsel olarak yakın oldukları diğer ülkelerle performanslarının kültürel ve tarihsel geçmişlerine paralel olarak ileri düzeyde olduğu söylenememektedir. Mesele Türkçe dil ailesine mensup Özbekistan'ın kardeş ülkesi Türkiye ile olan ilişkilerindeki performans Farsça konuşan Tacikistan'dan daha iyi seviyede olamamıştır. Bir diğer örnek olarak Türkmenistan'ı alırsak, Türk-Oğuz kardeşliğinin etkisinin Türkmenistan Türkiye ilişkilerindeki performansla yansımadığını görürüz. Bu ve buna benzer nedenlerle ilginç bir şekilde Türkiye'nin Türkistan coğrafyasındaki ticari ilişkilerinin en iyi olduğu ülke dil bakımından en uzak olduğu Kazakistan, kültürel ilişkilerin ve faaliyetlerin en yüksek olduğu ülke ise mesafe ve tarihi olarak en uzak olunan Kırgızistan olmuştur. Kuşkusuz taraflar için bu sonuçlara etki eden pek çok iç ve dış sebep mevcuttur. Bu ülkelerdeki liderlik ve jeopolitik etki de göz ardı edilmemelidir.

Türkistan'ın batısının Soğuk Savaş sonrasında özgür ve bağımsız devletlere dönüşmesi, başlangıçta doğusu için de bu tür beklentiyi doğurmuştu. Ama gelinen nokta, Çin'i kendi içinde zora sokacak bir mucize olmazsa, bunun kolay olmayacağını işaret etmektedir. Üstelik Çin doğusunu bırakmazken Batı Türkistan'daki devletleri de konjonktürü ve jeopolitik avantajını da kullanarak ticari ve iktisadi nüfuzu altına almıştır. Oranı değişmekle birlikte Çin ve Batı Türkistan'daki Türk cumhuriyetleri arasında göz ardı edilemeyecek boyutta ticari ilişki oluştuğu belirtilmelidir.² Ülkemizde kimi zaman Avrupa Birliği'nin alternatifi olarak gösterilen Şanhay İşbirliği Örgütü'nün kuruluşu ve gelinen nokta bu durumun en bariz örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir güvenlik örgütü olarak ortaya çıkan bu örgüt başlangıçta Çin'in sınır güvenliğini sağlamayı amaç edinmiş, bu büyük ölçüde başarılıca da Çin bölge ülkelerini ticari ve iktisadi olarak âdeta hegemonyası altına alınmıştır. İlginçtir bölgedeki artan Çin etkisi Rusya tarafından ehveni şer olarak görülmüş ve göz yumulmuştur.

Soğuk Savaş döneminde âdeta kayıplara karışan ve coğrafyada böyle bir bölge yokmuş gibi davranılan Türkistan'ın batısı, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bölgedeki beş cumhuriyetin uluslararası arenaya çıkması ile yeniden görünürlük kazanmıştır. Tarih boyunca farklı kaynaklarda ve dillerde Transoksanya (Ceyhun anlamına gelen Oksus'un ötesi), Turan, Mâverâünnehir ve Türkistan ve hatta Tataristan (Tartarie) olarak anılan Amuderya, Sirderya (Ceyhun ve Seyhun nehirleri) bölgesi Türkistan'ın siyasi kültürel ve ticari merkezi olagelmış ve âdeta Mezopotamya gibi bir yerleşik medeniyet havzası olarak görülmüştür. Nitekim Tarihi Hive, Semerkant ve Buhara şehirleri her dönemde bir cazibe merkezi olarak Batı ve Doğu arasındaki ticaret yollarına

² Sarah Y. Tong - Min-hua Chiang, "China Intensifies Economic Relations With Central Asia", *East Asian Policy*, Vol. 04, No: 03, s. 81-82.

da geçiş vazifesi görmüştür. Sovyet dönemi bu durumu tamamen değiştirip bölgeyi izole ettiği için bölge masalsı ve ulaşılamayan bir hâl almış, Sovyet sonrası dönem hem bölge halkları için hem de bölge dışındakiler için tekrar bir araya gelme yeniden tanışma geçmişin izolasyonlarını silme işlevini de beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz bölgenin tarihi ve stratejik önemine ilaveten bölgenin cazibesini daha da artıran yeni unsurlar da ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Türkmenistan ve Kazakistan ağırlıklı olmak üzere fosil yakıt rezervleridir. Bir diğer sebep bölgede etkin olmak isteyen güçlerden ABD ve Çin'dir. Her iki ülke için de Türkistan jeostratejik öneme sahiptir. Türkiye'nin bölgeye ilgisi daha çok etnik köken ve ortak geçmişten kaynaklanmıştır. Başlangıçta müttefiki ABD için bir avantaj gibi görülen Türkiye, bölgenin sorunlarını çözecek maddi ve insanı kaynağa yeterince sahip olmaması ve bu duruma hazırlıksız yakalanmış olması nedeniyle, Türkistan'daki bu ülkeler nezdinde Türkiye'yi başarısız kardeş konumuna sokmuştur. İlerleyen yıllarda gerek Rusya Federasyonu ile yapılan işbirliği ve realist yaklaşımlar pozisyonunu kısmen güçlendirmiştir ama günümüzde bunun yeterli ve tatmin edici olduğu tartışılır bir durumdur.

Türkistan coğrafyasının nispeten yeni bu ulus devletlerinin sınırları Sovyet döneminden kalmadır ve Moskova merkezli pek çok faktöre göre çizilmiştir. Bu sebeple bölge devletleri arasında sınır ihtilafları mevcuttur ve potansiyel çatışmalar bölgenin gelecek projeksiyonu ile ilgili olarak da tam olumlu bir görüntü sergilememektedir. Sovyet döneminde oluşturulan yeni ulusal ve etnik kimlikler her ne kadar büyük ölçüde yapay olsa da bağımsızlık sonrası duyulan kimlik ikamesi nedeniyle yeni idarelerce desteklenmiş ve buna uygun eğitim ve yayın politikalarının belirlenmesi ile de pekiştirilmiştir. Dolayısıyla mevcut durumdaki kimlikler rekabetçidir ve iddialıdır. Bu durum hem sosyal ve kültürel olarak kendini hissettirmekte hem de sınır sorunlarında doğrudan hükümetlerarası sorunlara konu olmaktadır. En temel sınır sorunları Fergana vadisinde yoğunlaşmakta ve Özbekistan-Tacikistan Özbekistan-Kırgızistan ve Tacikistan-Kırgızistan arasında tartışmalara yol açmaktadır. Her üç ülkenin sınırlarının birbirleri ile giriftliği bir yana, Özbekistan'ın Tacikistan'ın birbirlerinin sınırları içerisinde ve Kırgızistan'da anklavları mevcuttur. Sınır düzenlemesine dönük şu ana kadar görüşmeler yürütülmüş olsa da henüz neticelendiği söylenemez. Zira sorun sadece sınır düzenlemesiyle ve azınlıkların varlığıyla sınırlı kalmamaktadır. Küresel anlamda geleceğin en büyük sorunlarından biri olarak görülen su sorunu bu bölgeyi, bölgeye can veren iki önemli nehir olan Seyhun ve Ceyhun'un taşıdığı suların paylaşımı konusunda, ülkeleri özellikle de Özbekistan'ı ve Tacikistan'ı karşı karşıya getirecek gibi gözükmektedir.

Bölge ülkelerinin birbirleri ile olan yapay sınır sorunlarını ileride potansiyel çatışmaya sürükleyecek ön önemli unsur ülkelerin birbirleri içinde var olan ortak etnik kökenli gruplardır. Nitekim Özbekistan'ın Türkistan'ın diğer ülkelerinde azımsanmayacak Özbek kökenli azınlıklara sahip olması Türkistan'ın bu en yüksek nüfuslu ülkesinin ilerleyen dönemlerde askeri olarak kendini yeterli olarak hissettiğinde bu kozları kullanabileceğini düşündürmektedir.

Tacikistan'da bağımsızlıktan hemen önce nüfusunun dörtte biri Özbeklerden müteşekkil iken göç eden Özbekler ve Taciklerin yüksek doğum hızı nedeniyle hâlihazırda % 13-14'lere kadar inmiştir ama tahmin edileceği üzere bu bile 9 milyonluk nüfusu olan ülkede 1 milyonu aşan bir Özbek nüfusa tekabül etmektedir. Benzer bir durum Kırgızistan için de geçerlidir ve Özbekler özellikle ülkenin güneybatı vilayetleri (Oblast) olan Oş ve Celalabad'da ciddi bir nüfus ağırlığına sahip olmakta ve toplam ülke nüfusunun % 14-15'ine tekabül etmektedirler. 2010 yılındaki iktidar muhalefet arasındaki mücadele nitelik değiştiren, ülkenin Özbek vilayetlerinde çatışmaya ve etnik iç savaşa dönüşmüş ve yüzbinlerce Özbek, Özbekistan'a sığınmak durumunda kalmıştır. Kırgızistan'da da tıpkı Tacikistan'da olduğu gibi Özbek nüfus oranı bağımsızlıktan hemen önce % 20'lerin üzerinde seyretmekteydi. Bölge ülkelerindeki titüler nüfus oranının artarak homojenliklerin artışı da yapay ulusal kimliklerin netleşmekte olduğuna işaret etmektedir. Bu konuya her bir ülke analiz edilirken daha çok değinilecektir.

Kazakistan ve Türkmenistan'da bu iki ülkedeki kadar yüksek oranda olmasa da Özbek nüfus mevcuttur. Özbekler Kazakistan'da nüfusun yüzde üçünü, Türkmenistan'da ise yüzde altısını oluşturmaktadırlar. Türkistan coğrafyasında Özbekistan lehine gibi gözükürken durum aslında başka parametreler gözönüne alındığında aleyhte olduğu da gözükür. Nitekim ülkenin batısını oluşturan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Karakalpaklar Türk kökenli bir halk olmakla birlikte dilce ve kökence Özbeklerden ziyade Kazaklara yakındırlar. Ülkenin tarihi ve kültürel merkezi konumunda olan Buhara ve Semerkant'ta yaşayan Tacikler de Özbekistan için bir başka etnik problemi teşkil eder. O yüzden oluşturulan etnik kimlikli yeni ulusların ve yapay sınırların Türkistan coğrafyası için pek çok soruna yol açtığını söyleyebiliriz. Bunun çözümüne dönük üst kimlik inşası ve eski *Türkistanlık* kimliğinin bölgedeki bütün etnik grupları ve kardeş halklar üzerindeki birleştiriciliğinin kullanılması yani tarihi üst kimlik (korporatif kimlik) içinde bir araya gelip birleşmek, geleceğin Türkistan'ı için bir model olarak düşünülebilir. Üstelik bu trend dünyanın bölgesel entegrasyonlu yeni yapısına da oldukça uygundur. Çok daha az benzer devletler daha güçlü olabilmek adına Avrupa Birliği ve benzer yapılara öykünmekte ve bütünleşmeye çalışmaktadırlar. Bölgenin bütünleşmesi ve entegrasyonu başka bir çalışmanın konusu olacağı için bu sorunlara burada daha fazla yer verilmeyecektir.

2. Türkiye ve Türkistan'ın Bağımsız Ülkeleri Arasındaki İlişkilere Genel Bir Bakış³

Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile ilişkileri Soğuk Savaş döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği diplomatik ilişkilerinin güdümünde gelişmiş, Türkiye Sovyetler Birliği yönetimini ırkütmeyecek bir dış politika izlemiş ve âdeta Türk halklarının yaşadığı bu akraba topluluklar yok sayılmıştır. Bu nedenle, 1990

³ Bölümdeki bilgiler yazarın konuyla ilgili çalışmasından özet alınarak yapılmıştır. Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 304-311.

yılı Soğuk Savaş'ın bitimini, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını ve buna bağlı olarak Batı Türkistan'da yer alan ülkelerin bağımsızlıklarını kazanması yeni bir başlangıç işaret eder. Bu durum dış politikasını büyük ölçüde batı ekseninde Avrupa ve ABD bağlamında şekillendirmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını yeniden biçimlendirmesini de gerekli kılmış ve yeni bir süreci başlatmıştır. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nden ayrılan Türk halklarının yaşadığı cumhuriyetler Türkiye'ye yeni fırsatların da olduğu daha küresel bir dış politika izlemesinin yolunu açmıştır. Bu durum Türkiye'nin hazır olsun olmasın artık eski politikalarla devam edemeyeceğinin de sinyalidir. Bu çalışmada her ne kadar Türkiye-Türkistan ilişkileri inceleniyorsa da, bu strateji ve politika değişiminin beraberinde Türkiye'ye daha küresel hareket etme ve buna yönelik politikalar üretme kapısını da açmış olduğunun aşikâr olduğunu ve göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmeliyiz.

Aslında bu yeni dönemin altyapısı 1989'da Gorbaçov döneminin açıklık ve yeniden yapılanma ilkelerine bağlı olarak başlamış, ancak siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerle ilgili adımların atılması egemenlik ve bağımsızlığın gerçekleştiği 1990'da ve 1991'li yıllarda başlayarak izleyen yıllar boyunca ilerlemiştir.

Genel olarak Türkiye-Türkistan ülkeleri arasındaki ilişkiler, 1991'de ilk kez Henry Kissinger'ın ortaya attığı ve Türk siyasetinin önde gelenleri tarafından da kullanılan "*Adriyatik'ten Çin Seddi'ne*" konseptinin bir parçası olarak gelişmiştir. Bu sloganda geçen coğrafya Soğuk Savaş sonrası bağımsızlığını ilan eden eski Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı ülkelerinin tümünü kapsamayı amaçlar. Ancak söz konusu ülkeler ve bölgeler birbirinden ayrı özellikler gösterdiği için Türkiye bu coğrafyaya yönelik farklı farklı politikalar geliştirmiş ve izlemiştir. Örneğin, Türkistan ülkeleri ile ve Kafkasya'da yer alan Türk kökenli Azerbaycan ile ilişkilerin geliştirilmesinde, kültürel ve etnik yönlerden Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile paylaştığı ortak noktalar vurgulanarak harekete geçilmiştir ki Azerbaycan Türkiye ilişkileri Türk dış politikasında oldukça önemli bir yer tutar. Ancak, bu çalışmada bütün Türk cumhuriyetleri değil sadece Türkistan'ın dört Türk kökenli ülkesi incelenmiştir. Tarihi Türkistan coğrafyasının batısında yer alan bu ülkeler Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Tacikistan'da nüfusun çoğunluğunu Fars dilli Tacikler oluşturduğu için Türk bakış açısından Tacikistan Türkistan analizlerinde çoğu zaman dışarıda tutulur. Ama bu diğer Türk dilli dört ülkenin tamamen özdeş olduğunu göstermez. İlginçtir Türk dilli Özbekler ile Fars dilli Tacikler yaşantı ve kültür olarak birbirlerine daha çok benzerler. Kazaklar ve Kırgızlar ise dillerindeki tam karşılıklı anlaşılabilirliğe rağmen iki farklı halk ve ülke olarak ortaya çıkmışlardır. Yine de bu çalışma kapsamında Türkiye'nin söz konusu ülkelerle geliştirilen ilişkilerinde her ne kadar kültürel ve etnik yakınlık vurgusu yapılsa da kültür ilişkilerin sıkılaştırılması için geliştirilen politikalar ve uygulamalar birincil alan teşkil etmeyecek iktisadi ticari ve siyasi konular bağlamında entegrasyonun ne seviyeye gelmiş olduğu kısmı ön plana çıkarılacaktır. Dolayısıyla, kültür boyutu çalışmanın ana alt başlıklarından biri olarak değil, siyaset, ekonomi ve ticari ilişkilerde yalnızca

yeri geldikçe değinilecektir. Bu konuda yazarın yumuşak güç bağlamında yazmış olduğu çalışmalara bakılabilir.⁴

Türkiye'nin eski Sovyet ülkeleri ile siyasal ilişkileri büyük ölçüde Gorbaçov'un *Yeniden Yapılanma* (perestroyka) ve *Açıklık* (glasnost) politikalarını hayata geçirmesi ile başlamıştır. Ancak, ilk zamanlardaki hamleler Türkiye'nin 1990 öncesi dış politikada tarafsızlık ilkesine bağlılığın izlerini taşır. Örneğin, 1990 yılının Ocak ayında Sovyet Azerbaycanı'nda yaşanan olaylarda Türkiye, Sovyet yönetimine müdahalenin yumuşak olması telkinlerinde bulunurken öte yandan Ermenistan Sovyeti ile Azerbaycan Sovyeti arasında anlaşmazlıkları Sovyetler Birliği'nin iç meselesi olarak gördüğünü ifade etmiştir.

Bir geçiş süreci içinde olan Sovyetler Birliğini ürkütmeme stratejisini ve sürecin belirsizliğinin yol açtığı temkinli dış politikayı Türkiye'nin eski Sovyet ülkeleri ile kurduğu ilk temaslarda da görmek mümkündür. Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın yaptığı bir dizi ziyaret 1991 yılında Rusya Federasyonu ile başlamış ve bunu Azerbaycan, Kazakistan ve Ukrayna ziyaretleri izlemiştir. Özal'ın Ukrayna ziyareti doğrudan ekonomi odaklı olmuş ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün tohumları atılmıştır. Buna karşılık 1991 yılının Mart ayında gerçekleşen Kazakistan ziyareti, bilimsel ve teknik konularda işbirliği, kültürel alış-veriş alanlarında imzalanan anlaşmalarla sınırlı kalmıştır. Kazakistan ekonomisinin piyasa ekonomisine dönüştürülmesi çabalarında Türkiye'nin katkı sağlayabileceği ise yalnızca sözlü ifade düzeyinde kalmıştır. Türkiye'nin Ukrayna ve Kazakistan'a yaklaşımı arasındaki fark, temkinli Sovyet politikasının bir uzantısı olarak görülebilir. 1990 öncesi Türkiye'de milliyetçi çevrelerin şekillendirdiği "*Dış Türkler*" kavramı, "*Turancılık*" gibi ideolojik akımlar nedeniyle Sovyetler Birliği'nde oluşmuş olan hassasiyet, Türkiye'nin Kazakistan'a daha temkinli yaklaşmasına yol açmıştır. Temkinli yaklaşımın nedeni, Gorbaçov politika ve uygulamalarının başarısız olması ve Sovyet rejiminin geri dönmesi durumunda ortaya çıkabilecek sorunlara karşı alınmış bir önlem olarak da değerlendirilebilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yeni cumhuriyetlerin dünya sahnesinde yerini alması bunlardan beş tanesinin Türk kökenli olması nedeniyle en fazla Türkiye'yi etkilemiştir. Buna bağlı olarak, karşılıklı ilişkilerde heyecanın ve duygunun hâkim olduğu ilk yıllar Türkiye'nin Türkistan'da yer alan cumhuriyetler ile fikri ve fiili alanlardaki ilişkileri, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Nisan 1993'te ölümüne kadar belirli bir çizgide devam etmiştir. İlişkilerin oldukça dinamik seyrettiği bu dönemin genel özelliği, büyük ölçüde hazırlıksız geliştirilen, duygusal ve abartılı söylemlerin ikili ve çok taraflı ilişkilere hâkim olmasıdır. Her ne kadar Sovyetlerin Türk asıllı cumhuriyetleri Baltık cumhuriyetleri kadar bağımsızlığa istekli ve coşkulu olma-

⁴ Ayhan Nuri Yılmaz, "Kültür ve Sanatın Ulusal Tanınırlığın Pozitifleştirilmesinde Bir Araç Olarak Kullanılması: Türkiye'nin Kültürel Yumuşak Güç Potansiyeli", *Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Üzerine Analizler-Türkiye ve Dünyadan Örnekler*, Ed. Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018, s. 11-39; Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, "Türkiye'nin Orta Asya'daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 234, Temmuz-Ağustos 2018.

salar da âdeta devrilecek trenden en son çıkışı da yapmışlardır. Zira Slav cumhuriyetlerin bağımsızlık hareketleri bile onlara göre öncelik gösterir. 1990 yılı içinde, 20 Haziran'da Özbekistan, 22 Haziran'da Türkmenistan, 25 Ağustos'ta Tacikistan, 12 Ekim'de Kırgızistan ve 25 Ekim'de de Kazakistan egemenliklerini ilan etmişlerdir. Bu âdeta bir nabız yoklamadır ve Moskova'nın tepkisi ölçülmüştür. Nitekim 19 Ağustos 1991 tarihinde Moskova'da Gorbaçov'a ve onun başlattığı glasnost ve perestroyka sürecine karşı düzenlenen darbe girişimi ile iyice hızlanan bağımsızlık hareketlerinin sonucu olarak, 1991 yılı içinde art arda Özbekistan (31 Ağustos), Kırgızistan (31 Ağustos), Tacikistan (9 Eylül), ardından Türkmenistan (27 Ekim) ve son olarak da Kazakistan (16 Aralık) resmen bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Türkiye SSCB ile ilişkilerinde, Batı Türkistan'da yer alan ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmelerine kadar, Mart 1921'de TBMM hükûmeti ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan "*Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması*"na sadık kalarak ve tabii, bölgesel ve küresel şartlara göre şekillenen bir dış politika tercihi olarak gelişmeleri genellikle takip etmekle ve sınırlı bazı hazırlıklarla yetinmiştir. Belarus Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ve Ukrayna devlet başkanlarının Minsk'te 8 Aralık 1991'de "*Bağımsız Devletler Topluluğu Anlaşması*"nı imzalamalarının hemen ardından Türkiye, 16 Aralık 1991'de Ermenistan da dâhil olmak üzere, on beş yeni devleti resmen tanıdığını duyurmuştur. Türkiye bu çıkışıyla Batı Türkistan ve Kafkaslar'da kurulan cumhuriyetleri tanıyan ilk ülke olmuştur. Bu gelişme, Türk dış politikasının Sovyet sonrası oluşan bu dünyaya, bütüncül bir bakışı ve yaklaşımı olduğu izlenimini vermiştir. Bu yaklaşımda Türkiye'nin bölge ve bölge halklarıyla olan özel ilişkilerinin uluslararası camiada bir tehlike olarak algılanmaması çabasının etkili olduğu kadar bölge ve halkları yeterince iyi bilmiyor olması yani hazırlıksız olması da etkili olmuştur. Bu temkinli tavrın dışa yansıyan bütün duygusal söylemlere rağmen Türkiye'nin Türkistan'daki ülkelere özellikle de bağımsız dört Türk dilli cumhuriyetine ve hatta bütün "*Türk Dünyası*"na yönelik sağlam ve içerikli bir hafızası olmamasından kaynaklandığı bugün itibarıyla daha net söylenmektedir. Oysa bölgeyle tarihi ve etnik bir bağlantısı olmakla birlikte ABD, Birleşik Krallık, Almanya ve hatta Japonya'nın bölgeye yönelik izledikleri politikalarda ilgili ülke ve halklar farklılaşmasının göz önüne alındığı gözlenmiştir. Bu durum Türkiye'nin bölgesel veya bütüncül politikalarından tamamen ayrışır.

Yine de bütün hazırlıksızlığına rağmen Türkiye'nin hem kendi tarafında hem de Türkistan ülkelerinin her birinde büyük bir istekle başlatılan iş birliği özellikle 1991-1993 yılları arasında en yoğun sürecini yaşamıştır. Ülkeler arası ilişkilerde, bu dönemin başlangıcına hâkim olan iyi niyet, imza için masaya getirilen anlaşmaların sayısına ve anlaşma alanlarının çeşitliliğine yansımıştır. Bu dönemde siyasi, ekonomik, askeri, kültürel pek çok alanda yüz kırkın üzerinde anlaşma imzalanmıştır. Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye-Türkistan cumhuriyetleri ile ilişkileri oldukça dinamik bir seyir takip etmiştir. Resmî temasların yanı sıra, ilişkilerin kurumsallaştırılması için ilk önemli adımlar yine bu dönemde atılmıştır. Nitekim Ocak 1992'de kurulan

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)⁵, Ekim 1992’de ilk kez bir araya gelen ve sonuncusu Eylül 2010’da gerçekleşen Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri ile ilki Mart 1993’te on birincisi 2007’de gerçekleştirilen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları bu dönemin eseridir. Turgut Özal’ın inisiyatifi ve şahsi çabaları ile düzenlenmiş olan Türk Dilli Cumhuriyetler Zirveleri bu anlamda ciddi bir aşama teşkil eder ve bu Türk cumhuriyetleri ile yürütülen ilişkilerin kurumsallaşmasında etkili olmuştur. 30 Ekim 1992’de düzenlenen Ankara zirvesine her ne kadar nüfusunun çoğunluğu Türk dilli olmasa da Türkistan coğrafyasında yer aldığı ve tarihi kültürel etkilerle Tacikistan da davet edilmiş ama ülkedeki karışıklık nedeniyle Tacikistan Devlet Başkanı davete katılmaktan kaçınmıştır. Bu dönemin planlarının ve politikalarının nasıl belirlendiğini ve ne kadar çok dış faktörün etkisinde kaldığının da iyi bir örneğidir. İzleyen dönem plansızlığın, bölge ile ilgili yetersizliğin ve hazırlıksızlığın olumsuz etkilerinin görülmeye başladığı yıllardır aynı zamanda. Nitekim, 1995 yılında Bişkek’te düzenlenen üçüncü zirve ve izleyen Taşkent ve Astana zirveleri başlangıçta amaçlanan hedeflerle ilgili yeni aksiyon planlarının yapılamadığı ve etkileri giderek azalan toplantılar şeklinde cereyen etmiştir. Daha da kötüsü Astana’dan sonraki zirvelere Özbekistan ve Türkmenistan’ın birlikte veya tek tek katılmadığı gözlenmiştir. İstanbul’da düzenlenen 10. Zirve kurumsal bir değişikliği de getirmiş ve Türk Dili Konuşan Devletler zirvesi artık “*Türk Konseyi*”⁶ olarak anılmaya başlamıştır ama bu yapı da Özbekistan ve Türkmenistan’ın dışarıda kalması nedeniyle eksik başlamıştır. Her iki ülkenin de isteksizliğinin sebepleri farklı olarak değerlendirilebilir ama ağırlıklı olarak bu tavırda Türkmenistan’ın tarafsız bir devlet olma ilkesi Özbekistan yönetiminin ise Türkiye’ye karşı küskünlüğünün ve buna bağlı olarak oluşan mesafeli siyasetinin etkili olduğu söylenebilir.

Bütün eksiklerine rağmen “*Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi*” ya da kısaca “*Türk Konseyi*”nin başarılı bir yapı olduğu söylenebilir. Performansının ve etkisinin düşüklüğünün pek çok sebebi olmakla birlikte ileriye dönük olarak böyle bir örgütsel yapının oluşturulmuş olması gayet doğru bir adımdır. Zira konseyin işleyiş tarzıyla Avrupa Konseyi, İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth), Arap Ligi, İslam Konferansı Örgütü veya Fransızca Konuşan Ülkeler Topluluğu’na benzerlikler vardır. Örgütsel altyapının oluşturulmuş olması ileriye dönük hazır ve çalıştırılabilecek bir mekanizmayı elde tutma avantajını sunmaktadır. Bu bağlamda konseyin üye olmamış olan Türkmenistan’dan ötürü niceliksel ve örgütün uluslararası konjonktür nedeniyle önemli kararlar alamıyor olmasından ötürü de niteliksel sorunları vardır ama bu durum gelecek potansiyelini ve projeksiyonu kaldırmamaktadır. Aslında sorun büyük ölçüde ülkelerin önceliklerinin ve beklentilerinin farklı olmasıdır. 1992’deki ilk zirve sonrasında imzalanan Ankara Bildirisi’nin içeriğinde bu yüzden sorunlar çıkmıştır. Çünkü Türkiye’nin KKTC’nin

⁵ 24 Ekim 2011 tarihinde 656 sayılı KHK ile adı değiştirerek bugünkü hali olan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı’na dönüşmüştür.

⁶ <https://www.turkkon.org/tr>.

statüsü ile ilgili kardeş devletlerinden beklentisinin tipik bir sonucu olarak KKTC'nin bağımsız bir devlet olarak tanınmasını ima eden açıklamalar Kazakistan yetkililerince reddedilmiştir. Ayrıca, Özbekistan ve Kazakistan yetkilileri etnik vurguları fazla olan açıklamaların da bildiride yer almasını onaylamamışlardır. Yine, Türkiye ve Azerbaycan'ın isteğine rağmen diğer cumhuriyetler, bildiride Karabağ ile ilgili açıklamalara yer verilmesini de kabul etmemişlerdir. Ama bu durumu sadece kardeşlik hukukuna aykırılık gibi algılamak ve göstermek “*reel politik*”in inkârı gibi olacaktır. Zira bağımsızlığının başlarında bu ülkelerin risk alarak sadece Türkiye'nin dümen suyuunda hareket etmeleri onları ciddi riske sokabilecekti. Üstelik Türkiye'nin o dönemki askeri ve siyasi gücü bu ülkeler aleyhine oluşacak herhangi bir tehdidi kaldırmaya da yeterli değildi. Sonuçta zirve, sadece ekonomi, kültür, ulaşım, eğitim ve güvenlik konularında işbirliğinin geliştirilmesi vurgusu ile sona ermiştir. Bu durum daha yolun başında ülkelerin gündem ve önceliklerinin farklılıkları olduğunu göstermesi açısından ilginçtir ve bu yaklaşım, izleyen süreçte Türkiye'nin bölgedeki performansını etkileyen hususlardan biri olagelmıştır. Nitekim bunu izleyen İstanbul zirvesinde Türkiye'nin söyleminin yumuşadığı sezilir. Yine de zirvede kurulması kararlaştırılan ve Türk kültür, sanat ve medeniyetinin ortak yönetimini sağlayacak TÜRKSOY⁷'un kurulması bir başarı olarak addedilebilir.

Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile politikasının özünde ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yer almıştır. Bu durum, 1992'de yapılan ilk Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'ne Türkiye'nin ilgili ülkeler arasında bir “*Ortak Pazar*” kurulması, Türk lirasının öteki ülkelerde de tanınması, Türkiye'nin hazırladığı petrol boru hattı projelerinin ilgili ülkelere de onaylanması gibi önerilerle katılmasından da anlaşılabilir. Bunun yanı sıra, 1992'de kurulan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), “*Türk cumhuriyetlerinin kendi sosyal yapısını üretmesi, kendi kimliğini sağlıklı bir şekilde inşa etmesi, kültürel ve siyasi hakların gelişmesi, teknik alt yapı konusunda eksiklerin giderilmesi*” hedefiyle, özellikle eski Sovyetler Birliği'nin parçası olan Türk cumhuriyetlerine odaklanmıştır.⁸ Bu anlamda, ekonomik ilişkilerde makro çerçevenin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan Türk cumhuriyetlerinin kuruluş ve kalkınma süreçlerine finansal kaynak sağlama şeklinde olmuştur. Bugün, dünyanın pek çok başka yerinde olduğu gibi Tacikistan dışındaki dört Türkistan ülkesinde TİKA'nın koordinasyon ofisleri bulunmaktadır. Aslında Türkiye başlangıçta Tacikistan'ı ayrı tutmamış ve başkent Duşanbe'de koordinasyon ofisi açmıştır ama Tacikistan'daki iç karışıklık ve çatışmalar ve güvenlik nedeniyle bu ofis kapatılmıştır. Ajansın amacı açık bir şekilde ifade edilmekle birlikte, 1990'lı yıllarda başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere, TİKA'nın bağlantılı olduğu kurumlar arasında koordinasyon eksikliği ve çekişmelerin olması TİKA'nın amaca yönelik etkin bir faaliyet içine girmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca, Sovyetler Birli-

⁷ <https://www.turksoy.org/> Erişim tarihi: 16 Ağustos 2021.

⁸ TİKA, “Hakkımızda”, <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649> (Erişim tarihi: 16 Ağustos 2021, çevrimiçi).

ğinin dağılmasından sonraki ilk on yıl içinde Türkiye'nin söylemdeki iddialı ve baskın tutumu da ilgili devletler arasında yeni bir "ağabey" pozisyonunu çağrıştırmış ve Türkistan ülkelerinde de Türkiye'ye karşı temkinli bir yaklaşıma neden olmuştur. Öte yandan dünya coğrafyasından uzun süreli kopukluğun etkisiyle de Türkiye'nin bölgeyi ve halklarını yeterince tanımıyor olması herkesi aynı kefeye koyarak hareket etmesine yol açmış ve bu entelektüel eksiklik Türkiye'nin ve kurumlarının bölgedeki performansının yetersizlik şeklinde algılanmasına yol açmıştır. Dolayısı ile TİKA faaliyetlerinin reel anlamda artmasının ve yoğunlaşmasının bütün bu nedenlerden ötürü daha çok 2000 sonrasında olduğunu görmekteyiz.

Turgut Özal'ın TBMM'deki konuşması sırasında ifade ettiği "Dört yüz yıldan sonra ilk kez Türklerin önüne bölge lideri olma fırsatı çıktığı" yönündeki mesajın benzeri "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" mesajı ile halefi Süleyman Demirel tarafından da verilerek, ilişkilerdeki dinamik yapı, söylem bakımından da devam ettirilmiştir. "Türk Dünyası", "Türkistan", "Müslüman Devletler", "Orta Asya", gibi adlandırmalar ve bunların Türk dış politikasında nasıl kullanılacağı, bunlardan hangisinin veya hangilerinin yürütülecek süreçte belirleyici olacağı dönemin önemli sorunlarından biri olarak ortaya çıkmıştır⁹. Bu durum hem siyasette hem de akademik ortamda farklı söylemlerin ortaya konduğu fikrinsel olarak yoğun bir dönemdir. Ama genel itibarıyla Türkiye'de bölge ve bölge halkları ile ilgili genel ve özel tanımlama yetersizliğinin olduğu bunun da uzun yıllar boyunca konunun sadece Türkçülük ve karşıtlık ikilemine sıkıştırılmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

3. Bölgedeki İktisadi ve Siyasi Entegrasyon Çabaları ve Türkiye¹⁰

Rusya, Çin, ABD, AB, İran, Türkiye ve hatta İsrail ve Hindistan'ın siyasi ve ekonomik etkisi altında şekillenmeye ve yolunu bulmaya çalışan Türkistan'ın bağımsız ülkeleri bu sayılan aktörlerin etki ve önerileri ile de bölgede çeşitli entegrasyon denemelerine girmişlerdir. Bunların birçoğu dışarıdan gelen etkiyle olurken bazıları da bölgenin kendi içindeki etkilerle ortaya çıkmıştır. Bu denemelerden bazıları başarılı olurken bazıları ölü doğmuştur. Biz burada Türkistan'ın bütünleşme çabalarından günümüzde önem teşkil eden birkaç örgütten kısaca bahsetmekle yetineceğiz.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde bölgede gündeme ilk gelen bütünleşme çabası Bağımsız Devlet Topluluğu (BDT) ile olmuştur. BDT, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin hukuki olarak Aralık 1991'de Minsk Antlaşması ve Almatı Protokolü ile sona ermesiyle birlikte, bağımsızlık sonrası eski Sovyet cumhuriyetleri arasında işbirliğinin sağlanmasına yönelik ilk

⁹ Mustafa Durmuş - Harun Yılmaz, "Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydınçul - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 491.

¹⁰ Bölümdeki bilgiler yazarın konuyla ilgili aşağıda verilen çalışmasından özet alınıp güncellenerek yapılmıştır. Ayhan Nuri Yılmaz, "2000'li Yıllarda Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 2000'li Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 419-423.

kurumsal yapı olmuştur. Ama topluluk öncelikle Slav kökenli cumhuriyetler arasında birlik oluşturmak maksadıyla, 8 Aralık 1991 tarihinde, Beyaz Rusya, Rusya Federasyonu ve Ukrayna Devlet Başkanlarının Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te bir araya gelerek anlaşmaları ile tesis edilmiştir. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra, dışlandıkları takdirde ekonomik ve askeri bakımdan yetersiz kalacaklarını düşünen Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan Devlet Başkanları, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta bir araya gelerek, BDT'ye eşit koşullarda katılmaya hazır olduklarını açıklamışlardır ve kısa bir süre sonra da üye olmuşlardır. Sonrasında BDT ile ilk bağımlı koparan Türkmenistan olmuştur ve 2005'ten beri üye değildir. BDT, Sovyet sonrası geçiş döneminin gerekliliklerinin oluşturduğu bu yapı büyük ölçüde Rusya'nın yönlendirmeleri ile hareket ettiği ve Rusya Federasyonu gücünü ve enerjisini kendi iç sorunlarına yönelttiği için etkin olamamış ve hatta alınan kararların birçoğu hayata geçirilememiştir. Rusya merkezli Avrasyacılık düşüncesi ve buna bağlı oluşan bütünleşme çabaları ve Çin-Rus ekseninde oluşan Şangay İşbirliği Örgütü ve ABD'nin bölgede artan etkinliği BDT'nin tamamen etkisiz bir örgüte dönüşmesine yol açmıştır. Bugün itibarıyla örgütün varlığı ve etkinliği tartışılır bir durumdadır.

Orta Asya Ekonomik Topluluğu (CAEC), Orta Asya İşbirliği Örgütü (CACO), Orta Asya Milletler Topluluğu (CAC), ve Orta Asya Birliği (CAU) Türkistan'ın kendi içinde entegre olma çabaları için oluşturulmuş ve oluşturulmaya çalışılmış örgütlerin bazılarıdır. Bunlardan bugün itibarıyla aktif kalan sadece, Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev'in inisiyatifi ile kurulmuş olan Orta Asya Birliği'dir. Ama yine de adındaki birlik sıfatına rağmen bölgede bir birliğin oluştuğu şüphelidir.

Bölgede Çin ve Rusya inisiyatifi ile kurulan Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO) hâlihazırda siyasi, askeri ve ticari anlamda bölgedeki en güçlü örgüt gibi gözükmektedir. Sovyetler'in dağılmasıyla ortaya çıkan cumhuriyetlerin yanında, bölge dışındaki ülkeleri de içinde barındıracak bir nitelikte 15 Haziran 2001 tarihinde kurulan SCO, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan'dan oluşan altı üyeli bir bölgesel örgüttür. Bizim için bu bağlamda önemli olan Türkistan'daki beş cumhuriyetten dördünün bu birlikte yer alıyor olmasıdır. Türkmenistan genel ulusal tavrına uygun olacak şekilde örgüte üye olmamıştır ve ama örgütün bölgedeki ticari etkisinin dışında kaldığı söylenemez. Başlangıçta Sovyet sonrası dönemin güvenlik açığını kapatma maksadıyla sınır güvenliği öncelikli oluşan örgüt zamanla Asya'nın en güçlü bütünleşme hareketine dönüşmüş, 9 Haziran 2017'de Pakistan ve Hindistan'ın tam üye olmasıyla bu durum daha da pekişmiştir.

Bölgede Türkiye'nin etkisi ve üyeliği ile oluşan yapılar da mevcuttur. Bunlardan ilki Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) olarak anılan ve tamamı bölgedeki Müslüman ülkelerden oluşan on üyeli bir örgüttür. Bu yapı aslında yeni olmayıp, Batı Bloku'nun daha doğrusu ABD'nin Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasına bağlı olarak 1965'te kurulan Kalkınma İçin İşbirliği Örgütü'nün (RCD) günümüzdeki halidir. İran'da İslam Devrimi'nin gerçek-

leşmesiyle birlikte Humeyni Batı tarafından kurulan RCD'yi feshetmiştir. Batı'dan alınan tepkiler ve ambargolar sonrası İran'da bir yumuşama görülmüş ve RCD yerine ECO kurulmuştur. Kurucu üyeler olan Türkiye, İran ve Pakistan'a ek olarak 1989'dan sonra Türkistan coğrafyasındaki beş cumhuriyet Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ile Azerbaycan ve yanı sıra Afganistan teşkilata tam üye olmuşlardır. Bölgenin entegrasyonu için ideal bir yapı olan ve AB'yi kendine örnek alan ECO maa-lesef İran'a uygulanan ambargolar ve Afganistan iç savaşı nedeniyle istenen seviyeye gelememiştir.

Bir diğer Türkiye etkili ve belki de tek Türkiye merkezli olan örgüt ve bütünleşme girişimi de, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi¹¹ - TDİK)'dir. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Türk dilinin konuşulduğu ülkeler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacı ile uluslararası bir örgüt olarak 2009 yılında kurulmuştur. Konseyin kurucu üyeleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'dir. Başlangıçta Özbekistan ve Türkmenistan davet edilmiş olmalarına rağmen üye olmamışlardır. Özbekistan ülkede liderlik değişiminin akabinde Türkiye Özbekistan ilişkilerinin normalleşmesine müteakip 30 Nisan 2018 tarihinde birliğe katılma isteğini açıklamış ve 14 Eylül 2019 tarihinde de tam üye olmuştur. Aynı yıl Macaristan gözlemci üye olmuş ve bu durum birliğin etkinliğini ve gücünü artırıcı etki yapmıştır. Türkmenistan hâlâ üye olmamış olması eksikliğini hissettirmekte olup yakın bir zamanda bunun da hayata geçirileceğine dair beklentiler mevcuttur. Nitekim Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhammedov'un Kasım 2021'de İstanbul'da yapılacak olan 8. Zirve'ye Türkmenistan'ın katılacağını açıklaması söz konusu ülkenin üyeliği ile ilgili bir takım gelişmeler olabileceğine işaret etmiştir. Güncel haberlerde Afganistan ve Ukrayna'nın gözlemci üye olmayı istediklerine dair haberler çıkmış olup bunların ne şekilde proses edileceği örgütün gelecekteki işlevi konusunda belirleyici olacaktır.

Görüldüğü üzere bölgedeki bütünleşme çabalarından Türkistan merkezli olanlar başarısız olmuş, bölge dışındaki güçlerin etkisiyle oluşan en etkili örgüt ise Şanghay İşbirliği Örgütü olmuştur. Türkiye'nin etkisini artıracak olan Türk Konseyi ise bölge ülkelerinden birinin hâlâ üye olmamış olması nedeniyle eksik kalmıştır. Yine de son gelişmeler umut verici gelecekte Türkiye'nin artan etkinliği ve gücü doğrultusunda başarılı olma ihtimalini barındırmaktadır. Türkiye'nin bölge ile ilgili politikalarını gelecek vizyon ve planlarında kendisini merkeze alarak ECO ve Türk Konseyi üzerinden etkisini artırmasının faydalı olacağı öngörülmektedir.

Bu bölümü izleyen kısımdan itibaren ülkelerin tek tek tanıtımı yapılacak ve her bir ülkenin bağımsızlıktan bu yana geçirmiş olduğu değişim siyasi sosyal ve kültürel olarak ortaya konacaktır. Son kısımdaki genel bir değerlendirme ve mümkün olduğunca geleceğe projeksiyon içerecek şekilde bazı tahliller ve öngörüler ortaya konacaktır.

¹¹ <https://www.turkkon.org/tr> Erişim tarihi: 1 Kasım 2021.

4. Ülke Değerlendirmeleri

4.1. Kazakistan

Kazakistan 2 milyon 725 bin km² civarındaki yüzölçümü ile dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesidir ama 20 milyonu bulmayan nüfusu ile nüfusça dünyanın altmış dördüncü ülkesidir. Bu durum ülkenin ne kadar seyrek nüfuslu olduğunu gösterir ki tesadüfi değildir. Rus işgali Türkistan'ın bu bölgesinde hem ciddi katliamları hem de akabinde Ruslar başta olmak üzere başka etnik grupların göçürtülmesini getirmiştir. Sonuçta, bir dönem Kazakların kendi ülkelerinde azınlık haline düşmelerine bile yol açmıştır. Bozkır ve sonsuz düzlüklerden oluşan ülke geleneksel Türk tipi yaylak-kışlak göçerliği (*pastoral nomadism*) için tarih boyunca uygun fırsatlar sunmuş ve ekosisteme uyumlu bir biçimde bu yaşantı biçimi asırlarca sürdürülmüştü. Bu nedenle Kazakistan tarihinde, moderniteyi simgeleyen Rus işgali, özgür göçebe yaşantısını yok eden süreç olarak da görülebilir. Yüzyıllarca sürdürülen bu yaşantı biçimi 1889 anlaşması sonrasında bölgeye göç eden Rusların, Kazak göçebelerin topraklarına el koyması sonrasında başlayan açlık ve komünist rejimin 1930'lardaki kolektifleştirme projesi sonucunda Kazaklar için bütün dengeler bozulmuş ve Kazak nüfusun yarısını teşkil eden 4 ila 6 milyon Kazak hayatını kaybetmiştir.

Bölgeye başlamış olan Rus göçüne rağmen 1897 yılındaki nüfus sayımına göre Kazaklar yine de bölgenin % 81,8'ini oluşturmaktadırlar¹² ama Kazaklar aleyhine işleyen süreç ilerleyen dönemlerde çok daha kötü oranları da getirecektir. Devam eden Rus göçü ve Stalin dönemindeki sürgünlerde Kazak bozkırları hedef seçilmiş ve onlarca etnik grup bölgeye yerleştirilmiştir. 1917'de Kazak nüfusu % 58,5'a inmiş, 1959'da % 30'a kadar düşmüştür. Aynı yıl Rus nüfus % 43'e yaklaşarak Kazakistan'daki en kalabalık etnik grup olmuştur. Bu duruma Slav nüfus toplamında bakılınca durumun daha da vahim olduğu ortaya çıkar çünkü aynı yıl Ukraynalılar ve Beyaz Rusların oranı % 10 civarındadır. Yani tarihi Türkistan coğrafyasının en büyük bölümünü oluşturan Kazakistan sadece yarım yüzyılda Türk halklarının azınlığa düştüğü bir bölgeye dönüşmüştür. Bu durum 19. yüzyılda Karadeniz havzasında (Kafkasya ve Balkanlar'ın Karadeniz kıyıları dâhil) da yaşandığı için ilk değildir ama Türklerin atayurdu olan Türkistan coğrafyasında yaşandığı için Türkler açısından en vahimlerinden biridir. Tarihin en ilginç sürprizlerinden biri olan Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile gelen bağımsızlık döneminde bile değişik bir yok olma ve asimilasyonun eşliğinden dönen Kazakistan'da titüler halk olan Kazakların oranı sadece % 40 civarında idi ve Rus nüfus ile hemen hemen başabaş idi. Bağımsızlıktan sonraki dönem mucizevi bir şekilde geçmişin kayıplarının telafi edilmesini sağlamış ve Kazaklar ülkelerinde mutlak çoğunluğa ulaşmıştır. Bunda Kazak nüfus artışının diğerlerinden fazla olması ve ülke dışındaki

¹² Ayşegül Aydingün - Hayati Tüfekcioğlu, "Avrasyanın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydingül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 59

(Moğolistan, Doğu Türkistan ağırlıklı) Kazakların Kazakistan'a dönüşünün etkili olması kadar, Ruslar ve diğer Slav halklar başta olmak üzere Volga Almanlarının Kazakistan'ı terk etmesi de etkili olmuştur. Sonuçta günümüz itibarıyla Kazaklar nüfusun % 70'ine yaklaşmış Ruslar ise % 20'in altına (% 19.3) düşmüştür.¹³ Ülkedeki diğer Türk kökenli halklar dâhil edildiğinde (Özbekler, Uygurlar, Tatarlar ve Ahıska Türkleri) bu kadim Türkistan topraklarındaki Türk halklarının toplam nüfusu % 77'yi bulmaktadır. Gelecek trend bunun artacağını ve Rusların, Almanların ve diğer otoktan olmayan halkların ters göçünün süreceğini göstermektedir. Yüzün üzerinde farklı etnik grubun yaşadığı Kazakistan'da bu etnik gruplar arasındaki en ilginç Almanlardır. II. Dünya Savaşı sonrası Volga civarından ceza olarak Kazakistan ve Kırgızistan'a sürülen bu halk bağımsızlık sonrası Almanya'nın da isteği ve organizasyonu ile büyük ölçüde anavatanlarına dönmüşlerdir. Bağımsızlık sonrası 1 milyonun üzerinde olan bu Almanların büyük bir kısmı Kazakistan'dan ayrılarak Almanya'ya göçmüştür. Bütün bu bilgiler doğrultusunda Türkistan coğrafyasında en radikal demografik değişim yaşayan ülkenin Kazakistan olduğunu ifade edebiliriz.¹⁴ Kazakistan açısından demografik tehlike sadece Kazakların nüfusa oranı değildir. Kazak nüfusu son 30 yılda % 40'lardan % 70'e varmış olmakla birlikte azalan Rus nüfusunun ülkenin kuzeyinde özellikle de Petropavl, Kostanay ve Pavlodar şehirlerinde çoğunluğu elinde tutuyor olması Ukrayna örneğindeki gibi bir tehdidi Kazakistan için saklı tutmaktadır. Ülkenin başkentinin 1998 yılında Almatı'dan Akmolaya taşınması bu güvenlik tehdidiyle doğrudan ilişkilidir. Küçük bir yerleşim olan Akmolaya adı değiştirilerek Astana¹⁵ adını almıştır. Kazakların yeni başkenti 2019 Mart'ında ülkenin aksakalı ve kurucu lideri olan Nursultan Nazarbayev'e ithafen *Nursultan* adını almıştır. Günümüz itibarıyla 1 milyonu aşan bir nüfusla modern bir başkent görünümündedir. Kent nüfusunun % 80'inin Kazaklardan oluşuyor olması ülkenin geleceğini simgeleyen bu modern şehrin ülkenin gelecek nüfus projeksiyonu açısından da âdeta emsal teşkil etmektedir. Ülke başkentinin seçimi genellikle Kazakistan'da olduğu gibi uluslaşma ve ulusal kimlik ve bütünleşme konusunda bir faktör olarak işlev görmez. Kazakistan'ın ilk başkenti şu an Rusya topraklarında yer alan Orenburg şehri olmuştur. 1925 yılında Kazakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulurken bir Kazak şehri olan Orenburg idare merkezi olarak uygun görülmüş, hemen sonra Tataristan ve Kazakistan arasında ortak sınır olmasını engellemek adına bölge Rusya topraklarına dahil edilip, başkent Kızılorda şehrine taşınmıştır. 1929'da Türkistan'ın tarihi ve kültürel merkezlerinden biri olan Kızılorda'nın Rus emperyalizminin etkinliği açısından bir risk olduğu düşünülerek Rus ve diğer göçmenlerin çoğunlukta olduğu Alma Ata şehri tercih edilmiştir. O yüzden bağımsızlığını kazanan

¹³ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.

¹⁴ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 312.

¹⁵ Astana, merkez anlamına gelir ve İstanbul'un tarihi adlarından biridir. Asitane kelimesinin sesli uyumu ile Kazak Türkçesinde Astana'ya dönüşmüştür.

Kazakistan'ın benzer parametrelerle ülkenin başkentini merkeze ve kuzeye alması tesadüf değildir ve uluslaşma ve ulusal kimlik adına önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar.

Kazakistan için ulusal kimlik oluşturma ve devlet inşası sürecinde bir diğer husus da dildir. Moderniteyi, refahı ve şehirli yaşamı simgeleyen Rus dili ve kültürü göçebe hayatlarından sökülen Kazaklar için can simidi haline getirilmiş ve kurulan sinsi bir sistemle Rusça başarılı olmanın anahtarı haline dönüştürülmüştür. Sonuçta bireysel tercihler ve hayatta kalmayı tercih eden her Kazak bu süreçte dönüştürülmüş ve Rus dilli haline getirilmiştir. Ekim Devrimi sonrası Lenin'in dillere ve kültürlere önem atfeden milliyetler politikası sözde olmasa da 1930'lardan itibaren Stalinist politikalarla yer değiştirmiş ve Rusçanın ve Rus kültürünün öne çıkarıldığı politikalar izlenmeye başlanmıştır. Rus dillileştirme politikasını desteklercesine Kazakça bilmenin avantajları kaldırılmış ve hatta Kazakça derslerdeki zorunluluk kaldırılmıştır. Sonuçta bağımsızlık ilan edildiğinde anadilini bilmeyen ya da az bilen % 25-40 civarında bir Kazak kitlesi ile karşı karşıya kalınmıştır.¹⁶ 1989 nüfus sayımındaki verilerde Kazakların % 64'ünün en iyi konuştukları dilin Rusça olduğunu ifade etmiş olmaları bu veriyi destekler durumdadır. Kazakların dahi dilleri konusunda yeterince yetkin olmadıkları bir durumda kuşkusuz diğer etnik grupların ve ülkedeki diğer Türk dilli halkların Kazakçayı önemsemeleri beklenemezdi. Bu yüzden bağımsızlık sonrası dengeli ve ölçülü bir şekilde Kazak dili teşvik edilmiştir. Yeni milenyuma girilirken ülkede kazakça bilenlerin oranı % 64'ün üzerine çıkmıştır. Ama yine de Rusçanın ülkedeki baskın hali sürmektedir.¹⁷ Bağımsızlık sonrası 30 yılın muhasebesini yaparken Kazakçanın etkisinin biraz daha arttığı söylenebilir ama üzücüdür Rusçanın etkisi hâlâ sürmektedir. Bu durum kent-kır ayrımı yapıldığında değişmekle birlikte yönetim ticaret ve kültür merkezi olan kentlerde iletişim büyük ölçüde Rusça ile yapılmakta ve yaygın bir şekilde Rus kanalları izlenmektedir. Dil konusunda gelgitler ve tereddütler yaşandığı izlenen politikalarda açıkça görülür. Bu noktada yukarıda kısmen bahsedilen imkânlar ve şartlar belirleyici olmuştur. 1993 anayasası Kazakçayı tek devlet dili ilan etmiş, bu durumun ülkenin şartlarına uymuyor olması nedeniyle 1995 anayasa değişikliği (7. Madde 2. Fıkra) ile Kazakça devlet dili olarak tanımlanmakla birlikte Rusçaya da resmî dil statüsü verilmiştir. Buna bağlı olan bir diğer konu da Kazak dilinin hangi alfabe ile yazılacağı konusudur. Sanılanın aksine bütün Türk halkları gibi Kazaklar da konuşmadaki şive ve lehçe farkını korumakla birlikte Çağatay Türkçesini baz alan Arap alfabesinden uyarlanan eski yazıyı kullanmışlardır. Bu yazı okuma yazması olan Türkistanlılar ve hatta Batı Türkçesi havzasında yer alan Anadolu ve Azerbaycan Türkleri için bile anlaşılabilirliği olan bir yazı dili idi. Türkistanın parçalanması ve yeni ulus devletler çıkarma sürecini mükemmelen yürüten Rus yönetimi önce yerel lehçe ve şivelere standart diller çıkarmış

¹⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, "Kazakistan'da Dil Uygulamaları", *Yeni Türkiye*, Sayı: 5, 2013, s. 3.

¹⁷ Aydınğün - Tüfekçioğlu, *a.g.e.*, s. 94-116.

ve bunları Latin bazlı alfabelerle sunmuştur. Kazakça için bu süreç 1929 yılında tamamlanmıştır. İzlenen stalinist Ruslaştırma politikaların neticesinde 1940 yılında alfabe tekrar değiştirilerek Kiril bazlı yapılmıştır.¹⁸ Dikkat çekicidir Kırgızca ile karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip olmasına rağmen Kırgız ve Kazak alfabeleri âdeta yazı dilinde anlaşmaya mani olmak ya da Rusçaya bağımlı kılmak adına farklı tasarlanmıştır. Latin alfabesine tekrar geçiş konusu defalarca gündeme getirilmiş ama her seferinde bir takım gerekçelerle erteleme kararı alınmıştır. 2017 yılında Latin bazlı alfabe nihayet kabul edilmiş ve cumhurbaşkanlığı kararı ile onaylanmıştır ama uygulaması için acele edilmemesi ve kademeli bir geçişle 2023-2031 yılları arasında geçişin tamamlanması kararı alınmıştır.¹⁹

Bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın birleşmiş bir ulus devlet olma sürecindeki tek handikapı yüksek orandaki Rus nüfus ve ülkedeki diğer etnik gruplar değildi. Kazaklar kendi aralarında da farklılaşmıştı. Bunlardan birincisi *Kara Rus* adı verilen şehirli Kazakça bilmeyen Kazaklar idi. Bunların 30 yıl içerisinde bir şekilde topluma entegre edilmeleri sağlanmış ve Kazakça öğrenip konuşmaları teşvik edilmişti. Bu durum aslında yeni ulus devlette bir haysiyet ve kalıcılık meselesi olarak görüldü. Bu gruptaki Kazakların tıpkı Rusların çoğu gibi bu yeni ulus devletin bir parçası olma konusunda yeterince istekli olmamaları Nazarbayev'in akılcı politikaları ile manipüle edilmiş ve uyum sağlamaları sağlanmıştır. Başlangıçtan itibaren Kazakistan'daki ulus inşa süreci bir demografi sorunu olarak görülmüş ve buna uygun politikalar geliştirilmiştir. Artan ve artırılmaya teşvik edilen Kazak nüfusu, başkent değişikliği ve Kazak olmayan etnisitelerin ülkeden ayrılmaları hep bu bağlamda değerlendirilebilir. Ağırlıklı Moğolistan ve Çin kontrolündeki Doğu Türkistan'dan Kazakistan'a dönen ve *oralmanlar* adı verilen 1 milyona yakın Kazak asıllı, göçün iki yönlü yaşandığını işaret etmektedir. Kazaklar arasındaki alt etnik bölünmeler, Kazakistan sosyal yapısı açısından asla göz ardı edilmeyecek bir diğer husus da *cüzler* ve *rular*'ın durumudur.²⁰ Cüzler ülkedeki ru'ların yani boy ve kabilelerin birliği anlamına gelir ve Küçük Cüz ülkenin batısında, Ulu (büyük) Cüz ülkenin güneyinde, Orta Cüz ise ülkenin kuzeyinde yer alır. Kazak tarihindeki ittifaklarda en başat unsur olan *Cüzler*, Sovyet döneminde de bir şekilde varlıklarını muhafaza edip siyasete yakın durmuşlardır. Bağımsızlık sonrasında getirdiği özgürlük ortamı soy ve köken konusundaki ilgiyi artırdığı için sosyal ilişkilerde cüzler ve rular bir kez daha belirleyici olmaya başlamıştır. Mesela Nazarbayev Büyük Cüze mensuptur ve bu durum onunla cüzdaş olan Kazaklar için çok daha büyük bir onur kaynağıdır. Bağımsızlığın ilk yıllarında bu konularda oldukça fazla yayın yapılmış ve devlet yetkilileri bu

¹⁸ Zhanara Nauruzbayeva, "Paradoxes of Kazakh Language Revival in Kazakhstan", <http://anselm.edu/institutes-Centers-and-the-arts/NHIOP/Research-center/Dodd-center/global-topics-E-journal/Global-topics-archive.htm#Vol1>; s. 5-6.

¹⁹ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-in-latin-harflerine-uyarlanan-yeni-alfabesi-tanildi/2126333> Erişim tarihi: 23 Ekim 2021.

²⁰ Bkz. Aysel Erdoğan, "Kazak Türklerinde İdari Yapı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, Sayı: 2, 2019.

durumu birliklilik açısından olumsuz bir durum gibi algılamaya başlamışlardır. Yine de sosyal ilişkilerde yardımlaşma ve işbirliği konularında cüz ve ru bağının belirleyiciliği sürmektedir.²¹

Kazakistan'da yeni devlet ve ulus inşası sürecinde kullanılan diğer unsurlar başka ülkelerdeki gibi daha çok alışılmış olan bayrak, ulusal amblem ve ulusal marş olmuştur. Bunların seçimleri de öncesi ve sonrasında tartışmalara yol açmıştır. Kazakistan bayrağı Türkiye cumhuriyeti bayrağına oldukça benzeyen ayıldızlı kırmızı renkli *Alaş Orda*²² bayrağından farklı bir renkte ve tonda ortaya konmuştur. Bunda diğer etnik grupların özellikle de Rusların tepki ve kabul seviyelerinin göz önüne alındığı iddia edilir. Öyleki kullanılan renk ve sembollerde hem Kazakların hem de Rusların kendi tarihlerinden izler bulması amaçlanmıştır. Mesela mavi renk Ruslar için de önem arz etmektedir. Kazak yaşantısındaki av kültürünü simgeleyen altın renkli kartal (berkut) Rus Çarlığı'nın kartalını da çağrıştırmaktadır. Bayrak ortasında alan yurt çadır tepeliği (şangırak) her ne kadar göçebe kültürüne gönderme yapsa da anavatanı yani bütün Kazakistan'ı sembolize etmektedir. Devlet amblemi bayrak kadar kapsayıcı değildir ve daha ulusal sembollerini ihtiva etmektedir. Bu defa sadece yurt çadırı ve ülkenin sembollerinden olan altın adam heykelinin²³ başlığındaki atlar resmedilmiştir ve doğrudan Türklerin tarihine gönderme yapılmaktadır. Bu yanıyla amblem ülkedeki diğer etnik gruplara yine de bu devletin bir kazak devleti olduğun hatırlatmaktadır.

Devasa yüzölçümü ile dikkat çeken Türkistan'ın geniş arazili ülkesi topraklarının doğal kaynak zenginliği ile de dikkat çekmektedir. Kazakistan dünyanın ikinci büyük altın rezervine sahiptir. Petrol kaynaklarında 30 milyar varil rezerv ile dünya on birincisi olan ülke ham petrol ihracatında dünya dokuzuncusu, doğal gaz ihracatında ise şimdilik dünya on yedincisidir. Dünya krom rezervlerinin % 30'u, mangenezin % 25'i kurşun rezervlerinin % 20'si Kazakistan'dadır.²⁴ Hidrokarbon ağırlıklı dış ticareti hızla artan Kazakistan 2019 yılında 80 milyar USD civarında ihracat gerçekleştirmiştir. İhracatı aynı yıl 70 milyar dolar civarında olan ülke dış ticaret fazlası verme başarısı göstermiştir.²⁵ Doğal kaynakların getirdiği bu avantajın bağımsızlıktan itibaren elde edilen zenginliğin ülke kalkınmasına harcanması neticesinde Kazakistan 2021 itibarıyla 188 milyar USD'a yakın bir milli gelire ulaşmasını sağlamıştır ki bu rakam milli gelir açısından Türkistan coğrafyasındaki ülkeler arasında birinci sıradadır. İhracatını ve yatırımlarını sürekli artıran Türkistan'ın eko-

²¹ Edward Schatz, *Modern Klan Politics, The Power of Blood in Kazakhstan and Beyond*, University of Washington Press, USA, 2004.

²² <https://www.gzt.com/mecra/kazak-milli-hareketi-alas-orda-3492056> Erişim tarihi: 3 Kasım 2021.

²³ <https://wannart.com/icerik/7978-esik-kurganinin-turk-dunyasina-hediyesi-altin-elbiseli-adam> Erişim tarihi: 23 Ekim 2021.

²⁴ Ayşegül Aydıngün - Hayati Tüfekçioğlu, "Avrasyanın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydıngül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 53.

²⁵ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.

nomik istikrarlı bu ülkesi için 2026 beklentisi 250 milyar USD olarak verilmiştir.²⁶

Kazakistan günümüzde her ne kadar bir fosil yakıt ülkesi gibi görülse de ülke de tespit edilen 1200 civarında mineral ve değerli maden çeşidine ev sahipliği yapmaktadır. Ülkedeki çinko ve volfram kaynağı açısından dünya birincisidir. Gümüş, uranyum ve kurşunda ise dünya ikincisidir. Bakır rezervlerinde ise dünya üçüncüsüdür. Nitekim 2011 yılında dünya uranyum üretiminin % 35'inin Kazakistan'da üretilmiş olması sürpriz değildir.²⁷ Bu altyapı ve zenginliğe sahip olan yeni bir ülkenin sunduğu avantajlar ve imkânlar diğer ülkeler için fevkalâde yüksek bir çekicilik yaratmaktadır. Kazakistan'ın kardeş ülkesi olan Türkiye'nin doğal olarak bu imkânlardan en fazla katkı sağlıyor olduğunun umulmasına rağmen mevcut durum pek iç açıcı değildir. Müteahhitlik hizmetlerindeki başarılı paya rağmen ticarete alınan pay düşüktür. Bağımsızlığın hemen ardından başlayan ticari ilişkiler, 2000'li yılları incelediğimiz bu dönem itibariyle ihracatta ve ithalatta 200 milyon doların üzerine çıkabilmişti. 2012-2013 yılına kadar beş katı artış yaşanarak rakamlar maksimize edilmiş ve ihracatta 1 milyar ithalatta ise 3 milyar dolarlık sınır aşılmıştı.²⁸ Ancak gerek Türkiye'nin Rusya ile yaşamış olduğu uçak düşürme krizi ve bundan ötürü doğan ticari ambargo sorunu gerekse diğer kronik sorunlar Kazakistan-Türkiye ticaretinde bir düşüşe yol açmıştır. Söz konusu rakamlar seviyesine daha yeni ulaşılmış ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2019 yılı itibariyle 4 milyar civarına gelmiştir. 10 milyarlık ticaret hedefine hâlâ çok yol olmasına rağmen mevcut durum diğer Türkistan ülkelerinden oldukça yüksektir ve ayrışır. Türkiye'nin 2019 yılında Kazakistan'a ihracatı 900 milyon USD iken ithalat 3 milyar USD olarak gerçekleşmiştir.²⁹ 2001'de 210 milyon ABD doları ile başlayan ticaret hacmi, 2020'ye gelindiğinde 2 milyar 160 milyon doları civarında seyretmiştir. Dış ticaret dengesi ise sürekli olarak Türkiye'nin açık vermesi şeklinde ilerlemiştir, 2020 yılı itibariyle Türkiye 201 milyon dolar açık vermiştir.³⁰ Türkiye Kazakistan'a ağırlıklı olarak prefabrik yapılar, mücevherat, tekstil, hububat ve çeşitli sektörlerde kullanılan makine ve teçhizat ihraç etmektedir. Buna karşılık ithalatında altın, bakır, işlenmiş çinko, alüminyum gibi yeraltı kaynaklarında elde edilmiş ürünler, petrol ve petrol ürünleri, pamuk ve pamuk ipliği başlıca kalemleri oluşturur.³¹

Sadece Kazakistan değil Türkiye ve Türkistan ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin bağımsızlık sonrası gelişimini sağlıklı biçimde değerlendirebil-

²⁶ <https://www.statista.com/statistics/436143/gross-domestic-product-gdp-in-kazakhstan/> Erişim tarihi: 29 Ekim 2021.

²⁷ Mert Sarı, "Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İşbirliğinin Gelişimi", *Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013 s.1620.

²⁸ Sarı, *a.g.e.*, s. 1624.

²⁹ <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa/> Erişim tarihi: 1.11.2021.

³⁰ T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, *Kazakistan Ülke Raporu*, Erişim tarihi: 29.10.2021, s. 15.

³¹ <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa/> Erişim tarihi: 1.11.2021.

mek için bu ülkelerin söz konusu sürecin başındaki durumlarının dikkate alınmasını gerektirir. Bağımsızlık öncesi üretim ve dış ticaret yapısı yeni cumhuriyetleri kendi aralarındaki ekonomik faaliyetleri devam ettirmeye zorlarken bu ülkelerin eski alışkanlıkları terk etmesinin zaman alması da doğaldı. Örneğin, 1993 yılı itibarıyla, Kazakistan'ın dış ticaretinde Rusya'nın payı % 69,7; Ukrayna'nın % 8,1; Özbekistan'ın % 6,9 idi. Kazakistan'ın bu ülkelerle olan dış ticaretinin, toplamın % 84,7'sini oluşturduğu görülmekteydi.³² Bu süreçte bütün bağımsız cumhuriyetler, başından itibaren Rusya ile olan yoğun ilişkilerini ekonomik alanda da sürdürmüşlerdir. Sovyet dönemi altyapısının ve ulaşım ağlarının Rusya merkezli oluşturulmuş olması Kazakistan ve diğer Türkistan cumhuriyetlerinin Rusya'ya bağımlılığının devamında önemli bir diğer etkidir. SSCB'nin dağılması üzerine alenacele Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) oluşturulması büyük ölçüde bu girift ticari ve ekonomik ilişkilerin sürmesinin gerekliliğindedir. Dolayısıyla geçiş döneminde söz konusu ülkelerdeki dış ticaret büyük ölçüde BDT ülkeleri arasında devam etmiştir, ettirmek zorunda kalınmıştır. Bu nedenle 30 yılın hateminde Kazakistan'ın iktisadi ve ticari performansı kesinlikle alkışlanmaya değerdir.

Denize çıkışı olmayan ülke (*landlocked country*) olan Kazakistan, biraz da bu coğrafi mecburiyet yüzünden Avrasya Ekonomik Topluluğu'na girerek Rusya ve Beyaz Rusya ile Gümrük Birliği antlaşması imzalamış ve sonuçta toplam ihracatının ve ithalatının üçte birini bu ülkelerle gerçekleştirir hale gelmiştir. Dünyanın en uzun sınırı 7,591 km. ile Kazakistan Rusya arasında yer almaktadır. Doğusunda ise 1,782 km'lik bir sınırı Çin Halk Cumhuriyeti ile paylaşmaktadır. Güneyinde Türkistan'ın diğer ülkeleri olan Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan ile sınırdaş olan Kazakistan bu durumu ile hem stretejik bir geçiş hem de sıkışık bir ülke durumuna düşmektedir. Bu sıkışıklık dış ticaretine yansımıştır ve ithalatında Rusya ve Çin üçte ikilik bir pay alır durumuna gelmişlerdir. Kazakistan'ı bu sıkışıklıktan kurtarma yolu Hazar geçişine ve gelecekte Azerbaycan ve Türkiye ile işbirliği yapmasına bağlı gibi gözükmektedir.

Kazakistan'ı Türkistan'daki diğer devletlerinden ayıran tek özellik onlardan daha büyük yüzölçümüne sahip olması ve ilginç demografik değişiklikler değildir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gelen beklenmedik bağımsızlık bu ülkelerdeki Komünist Partice atanan yöneticiler ve liderlerin yeni dönemde de liderliklerini sürdürmesini sağlamıştı. Türkistan'daki devletler ve liderler yeni şartlara uyum sağlayarak görevde kalmaya devam etmişlerdir. Türkmenistan Devlet Başkanı olan Türkmenbaşı unvanlı Sefermurat Niyazov'un 2006'da Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un ise 2016'da ölümü bu lider değişiminin ne kadar zor olabildiğini göstermiştir. Bu çizginin dışında kalan ülke Kırgızistan olmuştur ve lider değişikliği darbeler ile gerçekleşmiştir. Kazakistan liderliği ise bunlardan istisnai bir durum sergiler. Kazakistan'ı bağımsızlığından itibaren yöneten ve 29 yıl boyunca devlet baş-

³² Durmuş - Yılmaz, a.g.e., s. 518.

kanlığı görevini yürütmüş olan Nursultan Nazarbayev, kendi isteği ve iradesi ile 2019 yılında görevini bırakmış ve yerine daha önce başbakanlık ve parlamento başkanlığı görevlerini yürütmüş olan Kasım Cömert Kemelov Tokayev'e devretmiştir. Bu durumu ülkenin yönetim felsefelerini belirledikten sonra aynı şekilde yürütecek birine bıraktığı için demokratik bulmayanlar da vardır ama gönüllü bir makam devri olması nedeniyle de Türkistan'daki diğer ülkelerden farklılık arz etmektedir. Nitekim Nursultan Nazarbayev'in farklı bir liderlik sergilemiş olması tesadüfi değildir. Soğukkanlı ve akılcı kararlar alarak ülkenin geçiş dönemini sorunsuz atlattığını sağlamıştır. Liberal ve milli olmasının yanı sıra reel politik'in gereklerini de uyguladığı için Türk Dünyası'nın aksakalı olarak görülmüş ve kendisine Türk Konseyi'nin ömür boyu onursal başkanı olma unvanı verilmiştir. "*Özgürlük ve Demokrasi Yolunda*"³³ adındaki kitabında hem Sovyet dönemi için hem de bağımsız Kazakistan'la ilgili tespitlerinden onun güçlü liderliği sezilir. Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası transformasyonunda doğru reçeteleri bulma ve uygulamada oldukça başarılı olmuştur.

Kazakistan uçsuz bucaksız bozkırları ile hem hayvancılık hem de tarımsal potansiyel açısından önde gelen ülkelerdendir. 6 milyonu aşan sığır stoku ve dünya tahıl üretiminde onuncu sırayı alması nüfusuna göre ne kadar büyük bir tarımsal kapasitesi olduğunu da göstermektedir. Bilim insanları gelecekte gıda krizinin önemli bir konu olacağını öngörülmesinin Kazakistan'ı tarımsal üretimde de bir merkez haline getirebileceğini göstermektedir. Hâlihazırda tarımdaki bu olumlu resme rağmen Kazakistan ekonomisinde tarımın katkısı sadece % 10 civarındadır.³⁴ Kazakistan vurgulanan bütün bu sebepler sayesinde son otuz yılda en iyi ekonomik performansını sergileyen Türkistan ülkesi olmuştur. Bu bağlamda Kazakistan iktisadi ve ticari ilişkiler anlamında Türkiye'nin Türkistan'da en çok pay aldığı ülkedir ama yine de ülkenin toplam ticaretinde Türkiye, Rusya, Çin ve hatta İtalya, Hollanda, Güney Kore gibi ülkelere kıyasla daha az pay almaktadır.³⁵

Türkiye'nin Türkistan'daki başarılı bir hamlesi de eğitim alanında olmuştur ve bunlardan biri de Kazakistan'ın Türkistan şehrinde (Kadim Yes şehri) Hoca Ahmet Yesevi'nin hatırasını yaşatmak ve mirasının Türkistan ile Anadolu'yu tekrar birleştirip manevi köprü olması maksadıyla Türkistan şehrinde Yesevi'nin kendi adıyla bir üniversite açılmıştır. Her ne kadar bazılarının üniversitenin Almatı, Astana ya da başka büyük bir Kazak şehrinde açılmamış olmasının yanlış olduğu, bu yüzden söz konusu üniversitenin etkisinin yerel kaldığı ve rekabet gücünün zayıf olduğu iddia ediliyor olsa da söz konusu proje *Türkistanlılık* ruhunun canlanması ve Türkiye Türkistan yakınlaşması-

³³ Nursultan Nazarbayev, *Özgürlük ve Demokrasi Yolunda-Otobiyografi Demeçler Görüşler Amaçlar*, Hotama Kültür Yayınları, İstanbul 1992.

³⁴ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 313.

³⁵ Bkz. Nihat Batmaz, "Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar", *Bilgi*, Sayı: 29, Bahar 2004.

nın kurumsallaşmış hali olarak ortaya çıkmış olması göz ardı edilemez. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi³⁶ 1991 yılında her iki ülkenin yaptığı mutabakat çerçevesinde uluslararası devlet üniversitesi olarak kurulmuştur. O yüzden resmi olarak Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Devlet Üniversitesi olarak anılmaktadır. Günümüzde ortak üniversitede dünyanın 32 ülkesinden gelen 12 binden fazla öğrenci Kazak, Türk, Rus ve İngiliz dillerinde 54 lisans, 30 yüksek lisans ve 11 doktora programında örgün eğitim almaktadırlar. 22 eğitim programında ise uzaktan eğitim programları faaliyetini sürdürmektedir. Ankara TÜRTEP eğitim merkezi tarafından 11 uzmanlık alanda 7,000 öğrenci uzaktan eğitim almaktadır. Üniversite bünyesinde 4 ilmi araştırma merkezi ve Avrasya Araştırma Enstitüsü ile bunun yanı sıra 7 araştırma laboratuvarı ve 70 araştırma birimi bulunmaktadır. Ruslar tarafından âdeta yok oluşturma terk edilen eski kasaba görüntülü *Türkistan şehri*³⁷ bu üniversite ile yeniden canlanmıştır. Türk halklarının Müslümanlığa geçişinin önderi olarak görüldüğü için taşıdığı değer düşünüldüğünden çok daha fazladır. Nitekim Türkiye cumhuriyeti bu projeyi kendi topraklarında yürüttüğü bir proje hassasiyeti ile yürütmüş ve uzun yıllar restorasyon görmediği için yıkılmakta olan türbe de onarılarak bu manevi merkezin ışık yaymaya devam etmesi için altyapı hazırlanmıştır. Türkiye ile ilişkilerde ihtiyatlı davranan ve Türk birliği yaklaşımına mesafeli, davranan Nazarbayev'in bu projeye şahsi desteğinin ve ilgisinin yüksek olduğu bilinmektedir. Bu aslında onun Kazakistan için daha uygun bulunduğu çok vektörlü ve çok taraflı dış siyasetinin de bir yansımasıdır.³⁸ Kazakistan'ın bu tavrını Türkiye karşıtlığı bağlamında değil *"reel politik"*le izah etmek yerinde olacaktır. Çünkü başlangıçta belirtildiği üzere Kazakistan coğrafi konumu ve demografik yapısı nedeniyle hareket serbestisi kısıtlı bir ülkedir. Türkiye'nin taleplerini reddettiği kadar Türk Dünyası'nın entegre olması konusunda da destekleri olmuştur. TÜRKSOY³⁹'daki destek ve Türk Konsey üyeliği bunu ispatlar mahiyettedir.

Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine yönelik olarak başlattığı büyük öğrenci projesine en fazla katkısı veren ülke de Kazakistan olmuştur. Nazarbayev ülkesinin jeo-stratejik zorunluluklarının farkında ve Kazakistan'ı güvenle geleceğe taşımak isteyen bir lider olarak eğitim faktörünü de göz ardı etmemiştir. Türkiye'nin 90'lı yılların başından itibaren 55 milyon dolar harcadığı bu proje her ne kadar Türkiye açısından isteneni vermiş olmasa da Kazak gençliğinin batı ile entegrasyonuna ciddi katkı sağlamış olduğu yadsınamaz.⁴⁰

Nazarbayev'in çok vektörlü çok yönlü dış politikasının yansıması eğitim alanında da görülmüştür. Türk ve İslam dünyası ile yakınlaşmayı çağrıştıran ve Türkiye ile Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'ni kurulmasına öncülük eden

³⁶ <http://www.ayu.edu.tr/>.

³⁷ https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/turkistan_kitap.pdf/Erişim tarihi: 3 Kasım 2021.

³⁸ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 314-315.

³⁹ <https://www.turksoy.org/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁴⁰ Meryem Hakim, Bağımsız Kazakistan ve Türkiye-Kazakistan İlişkileri, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013, s. 1615.

Nazarbayev, bunun yanı sıra batı vektöründe de Nazarbayev Üniversitesi'ni⁴¹ kurdu muştur. 2010 yılında inşaatına 2 milyar dolar harcanarak tamamen kendi inisiyatifi ile kurulan bu üniversite tamamen İngilizce eğitim vermektedir⁴² ve eğitim kadrosunun tamamı yüksek maaşlarla Kazakistan dışından getirilmişlerdir. Nazarbayev'in 2006'da talimatını verdiği bu üniversite hâlihazırda donanımlı eğitimci kadrosu ve 5 bin öğrencisiyle Türkistan coğrafyasının Harvard'ı olmaya adaydır.

Soğuk Savaş sonrası dönemin hemen başlarında Nazarbayev'in Türkiye ile yakınlaşma çabası içine girmesi aslında çok yönlü bir dış politika stratejisinin sonucudur. Ülkede bulunan farklı etnik grupları, farklı inanç grupları arasında ayırım yapmayan Nazarbayev, 1991 Eylül'ü Türkiye'ye yaptığı ziyarette 21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağını söylemesi,⁴³ iç politika ile uyumlu görülmeyebilir. Ancak, bu yaklaşımın arka planı, Kazakistan'ın Türkistan'da söz sahibi olma yarışına giren ABD, Rusya ve Çin'e karşı bir denge yaratma gayretinden beslenen pragmatik dış politikasıdır. Bu çok yönlü dış politika sayesinde Kazakistan, kendi doğal kaynaklarını değerlendirmede, özellikle de petrol konusunda, Batılı şirketler ve devletlerle kendi lehine pazarlık yapma gücü elde etmiştir.⁴⁴

Kazakistan'da Türk yatırımcılar, sermaye miktarı bakımından ABD, Güney Kore ve İngiltere'nin ardından dördüncü yatırımcı ülke konumundadır.⁴⁵ Türk müteşebbislerinin ve yatırımcılarının Kazakistan'da inşaat, petrol, telekomünikasyon, otelcilik ve bankacılık alanlarında ciddi yatırımları bulunmaktadır. Her ne kadar sermaye miktarı bakımından dördüncülük söz konusu ise de, Kazakistan'daki yabancı sermayeli şirket sayısı bakımından Türkler birinci sırada yer almaktadırlar. Bu nispeten daha küçük ama daha fazla sayıda Türk firmasının Kazak toplumunda iş yaptığını ve halk nezdindeki görünürlüğünün yüksek olduğunu da gösterir. Başkent Astana'nın inşaat faaliyetlerinin yarısından fazlasını gerçekleştiren Türk firmaları ciddi bir istihdam da yaratarak Kazakistan ve Türkiye ilişkilerine ciddi katkı sağlamışlardır.

Kazakistan'a doğrudan yatırım konusunda, 2000'li yıllarda özellikle Avrupa ülkelerinden gelen ve giderek artan yatırımlar nedeniyle Türkiye Kazakistan'a doğrudan yatırım yapan ülkeler arasında 2015 yılı itibariyle on yedinci sıraya düşmüştür. Öte yandan, petrol ve doğalgaz gelirleri ile sermaye stoku ve yatırımcı sayısı artan Kazakistan tarafında bakıldığında da Kazak yatırımcıların yatırım tercihlerinde Türkiye de Kazakistan'ın başka ülkelere yaptığı doğrudan yatırımlar arasında ilk on arasına girememiştir.⁴⁶ Türkiye'deki

⁴¹ <https://nu.edu.kz/>.

⁴² Hakim, *a.g.e.*, s. 1615.

⁴³ Serdar Yılmaz, "Turgut Özal'dan Abdullah Gül'e Nursultan Nazarbayev'in Değişen Türkiye Söylemi", *TURAN-SAM*, C. 9, No: 33, Kış-2017, s. 502.

⁴⁴ Reuel R. Hanks, "Multi-vector Politics' and Kazakhstan's Emerging Role as a Geo-strategic Player in Central Asia", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 11, No: 3, 2009, s. 265.

⁴⁵ Durmuş - Yılmaz, *a.g.e.*, s. 524.

⁴⁶ Serdar Yılmaz, "Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, No: 2, 2017, s. 819-820.

Kazak doğrudan yatırımlarının turizm sektörüne odaklandığı da söylenebilir. Antalya, Bodrum gibi turizm destinasyonlarında Kazak yatırımcılarca finanse edilen dünyaca ünlü oteller, Kazak toplumunun turizmde birinci tercihlerinin Türkiye olması ile de doğru orantılıdır.⁴⁷

4.2. Kırgızistan

Kazakistan'a benzer bir şekilde Sovyet döneminde ciddi göçler alan ve bu yüzden ülkenin titüler halkı olan Kırgızların oranı oldukça düşen Kırgızistan, bağımsızlığın ilk evresinde % 50 civarında Kırgız ve % 20'yi aşan bir Rus nüfusa sahipti. Geçen otuz yılla birlikte ülkede pek çok şey gibi demografi ve etnik yapı da değişti. Güncelde Kırgızlar Kazakistan'dakine benzer bir süreç sonunda % 74 civarına ulaşmışken, Rus nüfus dramatik bir şekilde azalmış ve % 5 seviyesine inmiştir. Ülkenin güneyinde ciddi bir orana sahip Özbekler nüfusun % 15'ini teşkil etmekte Uygur, Dungan, Ahıska Türkleri, Tatar, Koreli ve Volga Almanları ülkedeki diğer belli başlı etnik grupları oluşturmaktadır.⁴⁸

Kırgızistan kuzeyinde Kazakistan ile 1224 km'lik, batısında Özbekistan ile 1099 km'lik güneyinde ise Tacikistan ile 870 km'lik sınırı paylaşır. Bu üç ülkede kendisi gibi Türkistan ülkesidir ve eski Sovyet cumhuriyetidir. Doğusunda ve güneydoğusunda ise Çin ile 858 km'lik bir sınıra sahip olan Kırgızistan'ı bu durum fevkalâde önemli bir jeostratejik konuma ve devasa Çin'e karşı tehlike altına da sokmaktadır. Bu tehdit ve avantaj çerçevesinde dev komşusu Çin ile dengeli bir ilişki kurmaya çalışmak da Kırgız siyasetinin önemli parçalarından birini teşkil etmektedir.

Türkiye'nin dörtte birine yakın yüzölçümü ile Türkistan coğrafyasının bu en küçük ülkesi pek çok ilginçliği de içinde barındırır. Kazakistan bozkır ve düzlüklerden oluşurken Kırgızistan âdeta dağlar ülkesidir ve bu yanıla Asya'nın İsviçresi olmaya da adaydır. Yüzölçümüne kıyasla düşük nüfuslu bir ülkedir ve bu durum ülke topraklarının % 90'dan fazlasını 1500 metreyi aşan dağların oluşturması etkilidir. Tanrı Dağları'nın üçte ikisi Kırgızistan sınırları içinde kalmaktadır. Ülkede en yüksek zirve Cengiş Çokusu olarak anılan Yengi (zafer) zirvesi 7,439 metre yüksekliğindedir. Yüksek dağlar ve buralarda biriken karlar ülkeyi su kaynakları açısından zengin bir ülke yapmıştır. Burada oluşan ırmaklar Türkistan'ın büyük nehirlerini beslemektedir. Ülkenin en büyük gölü olan Issık Köl (Isık-sıcak göl anlamına gelir) dünyanın en büyük ikinci krater gölüdür. Bu özellikler Kırgızistan'a ciddi bir turizm potansiyeli sunmaktadır. Ülkenin fosil yakıtlar açısından komşuları gibi zengin olmayışı da aslında Kırgızistan'ı gelir elde etmek için bu potansiyelini kullanmaya mecbur bırakmaktadır.⁴⁹ Kırgızistan bu su avantajını kullanarak doğalgazda Özbekistan'a petrolde Kazakistan'a olan bağımlılığını dengelemeye çalışmaktadır. Nitekim 2000 yılında doğalgazını kesen Özbekistan'a su akışı kesilerek

⁴⁷ Yılmaz, a.g.e., s. 821.

⁴⁸ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kyrgyzstan/#people-and-society>/Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁴⁹ Yılmaz, "a.g.m.", 2021, s. 319.

pamuk üretimine zarar vereceklerini ifade etmişlerdir. Su'dan başka avantajı olmayan bu ülkenin bu kozunu kardeş ülkelere karşı kullanması çok şaşırtıcı değildir. Elbette ideal olan bölge ülkelerinin kaynaklarını bölgenin tamamının menfaatine kullanarak işbirliği yapmalarıdır ki bu bölgesel bir entegrasyonun gereğini de çağrıştırmaktadır. Oysa mevcut siyasi ve iktisadi entegrasyonların büyük ölçüde Rusya ve Çin güdümünde oluşmakta olduğu da bir realitedir.

Kırgızların ulus adının Türkistan'ın diğer halklarından farklı olarak tarihsel geçmişi vardır. Sovyetler Birliği'nden ayrılan diğer devlet adları büyük ölçüde Sovyet dönemi ürünüdür ama Kırgız adı Türk adı kadar belki de daha eskidir. Kırgızlar, Göktürk Yazıtları'nda da adları geçen aslında Göktürk Kağanlığı'nın halefi olan Uygur Devleti'ni yıkan Türk halkıdır. Akabinde Kırgız Kağanlığı'nı ihdas etmişlerdir. Bu durum Kırgızistan'a devlet inşası konusunda çok daha malzeme ve avantaj sağlamıştır. Ama bu dönemler Kırgızların bugünkü topraklarda değil, kuzeyde Yenisey Nehri boyunca yaşadıkları dönemlerdir. Karahanlılar döneminde onlara tabi olmaları Müslümanlığı da inanç olarak gündemlerine getirmiştir. Asıl toprakları olan Güney Sibirya'da Moğol kökenli halklarla mücadeleleri onları bugünkü Kazak steplerine getirmiş ve Kazaklarla birlikte bu geniş coğrafyayı paylaşır olmuşlardır. Aralarındaki dilsel ve kültürel benzerliklerin sebebi bu dönemde aranmalıdır. Güneylerindeki bugünkü Kırgızistan topraklarını denetiminde tutan Hokand Hanlığı'na tabi olmaları ve askerî güç olarak destek vermeleri onları 15.-17. yüzyıllarda kitlesel olarak bugünkü topraklarına göç etmelerine sebep olmuştur. Bunda bölgeye yavaş yavaş girmeye başlayan Rusların ve onların yönlendirdiği Oyrat Moğollarının (Kalmuklar) da etkisi vardır.⁵⁰

Kırgızistan'da ulus inşa süreci, Kırgızların bir halk olarak Türk tarihinin ilk evrelerinde de aynı adla mevcudiyetleri ve dünyanın en uzun destanına ve onun kahramanı Manas'a sahip olmaları sayesinde nispeten kolay olmuştur. Bu yüzden bölgecilik ve kabilecilik engeline rağmen ulusal kimlik ve millî gurur büyük ölçüde oluşturulabilmiştir. Bu bağlamda Türkistanlılık ve Türklük algısının ülkede ne düzeyde olduğu konusu önem kazanır. Ama eski bir Türk halkı olmak bu konuda Kırgızları diğer Türkistan halklarından farklı bir yere koydurmaz. Kırgızlar en yakın oldukları ve içiçe yaşadıkları Özbeklere bile sempati duymazlar. Kazaklara olan sempaticileri ise dil ve yaşam tarzı yakınlığından gelmektedir ama bu da bir Türkistanlılık bilincine delalet etmez. Ülkedeki Türklük algısına dair 2012 yılında yaptırmış olduğum ankete verilen cevaplar bu saptamayı doğrular niteliktedir.⁵¹

Bölgenin tarihi olarak otokton halkı olmasalar da üç kardeş halkın arasında (Kazaklar, Özbekler ve Uygurlar) bu dağlık bölgede yeni bir yurt edinen Kırgızlar tabi oldukları Hokand Hanlığı'nın yönetimini de ele geçirecek bölgeyi tamamen kendilerine ait kılmışlardır. Bugün itibarıyla, Türkiye'nin

⁵⁰ Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-3, Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 14-22.

⁵¹ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye, Avrasya ve Orta Asya Halklarının Kimlik ve Entegrasyon Algılarına Dair Anket Çalışması", *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 42, Sayı: 2, Ankara 2012, s. 111-156.

¼'ü kadar olan bu topraklarda yaşayan 6 milyona yakın nüfusun 4 milyona yakınına yakınını teşkil etmektedirler. Ülke nüfusunun yarısına yakını verimli Fergana Vadisi'nin Kırgızistan'da kalan kısmında (Celalabad ve Oş) yaşamaktadır.

Kırgızistan siyasi olarak bağımsızlık ilanından sonra Türkistan'ın diğer ülkelerinden çok farklı bir yol izlemeye karar vermiş ve çoğulcu, demokratik bir siyasal sistemi tercih etmiştir. Otoriter bir başkanlık sistemi ile yönetimi tercih ederek geçiş dönemi sorunlarını bu şekilde çözmeye çalışan diğer Türkistan ülkelerinin tersine Kırgızistan'ın parlamenter sistemini seçmesi cesurca görülebilir ama coğrafyanın özgün koşulları göz ardı edilmiş ve demokratik kurumsallaşması henüz oluşmamış bir ülkenin böyle bir seçim yapmasının sancıları yaşanmıştır. Kırgızistan bu yüzden Türkistan'ın darbeler ülkesi olmuş ve ülkedeki güç dengelerinin yönetim erkini ellerinde tutması adına demokrasi kullanılmış, çokca kan dökülmüştür. Dikkat çeken bir başka husus da geçiş döneminin diğer ülkelerdeki gibi Sovyet döneminde Komünist Parti kadrolarının olmayışıdır. Sovyetler Birliği'nin sonunun yaklaştığı zamanlarda 1990 yılı başında yapılan başkanlık seçiminde seçimi partiyle alakası olmayan Askar Akayev kazanmış, Komünist Parti ise kaybetmiştir.⁵² Bu durum Kırgızistan'ı Türkistan'ın demokrasi adası ve ideal ülkesi gibi lanse edilmiş olmasına rağmen izleyen süreç ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle pozitif olmamıştır. 1990'dan 2005 yılına kadar kesintisiz yönetimde kalan Akayev, ekonomik problemler ve yolsuzluk iddiaları ile epeyce yıpranmış ve bir halk hareketi ile yerinden edilerek Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Demokrasi adası ilan edilen bu ülkenin 2002 yılında Amerikan düşünce kuruluşu olan ve ülkelere demokrasi ve özgürlükler açısından notlar veren *Freedom House* raporunda 27 eski Sovyet ve Doğu bloku ülkesi arasında yirmi ikinci sıraya konması ironiktir.⁵³

Kırgızistan'ın bağımsızlık ilanından sonraki ilk on yılı siyasal, sosyal ve ekonomik anlamda istikrarsız geçmiştir. Yıllık bütçesinin 1/3'ü oranında Sovyetler Birliği merkez yönetimine bağlı olan ülke, bu açığı kapatmak için uluslararası yardımlara yönelmek zorunda kalmıştır. İlk beş yılında, GSYİH Sovyet dönemindekini yarısına düşmüş, yaşanan işsizlik, yoksulluk ve hiperenflasyon siyasal, sosyal ve ekonomik istikrarsızlığı getirmiştir. Bu olumsuz görünüm ülkenin ikinci beş yılında giderek değişmiş ve Kırgızistan gerçekleştirdiği reformlarla 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütüne alınan ilk Türkistan ülkesi olmuştur.⁵⁴ 1992-2002 yılları arasında TİKA'nın Kırgızistan'ın gerçekleştirdiği proje ve faaliyetler kapsamında yaptığı yardımın toplamı yaklaşık

⁵² Y. Emre Gürbüz, "Demokrasi ve Otoriterlik Kısacasında: Kırgızistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Editörler; Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 135.

⁵³ Gürbüz, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁴ Selim İnançlı - Ali Konak - Zuura Ashimova, "Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

5,5 milyon ABD doları olmuştur.⁵⁵ Sonuçta, Kırgızistan Türkiye'nin Afganistan'dan sonra en fazla kalkınma yardımı desteği verdiği ülke olmuştur. Bunda Kırgızistan ekonomisinin diğer Türkistan ülkelerinden farklılığı ve fosil yakıt avantajı olmaması etkilidir. Bu ve bundan önce bahsedilen sebepler neticesinde Kırgızistan dış yardım ihtiyacı hisseden ve bu yüzden dış politikasında bağış ülkesinin kolayca etkisinde kalan bir ülke görünümündedir. Hâlihazırda bile ülkenin milli gelirinde ülke dışında çalışan Kırgızların gönderdiği fonların üçte bir oranında etkisi vardır. Kırgızistan'ın dış yardımsız ve fonsuz kendini idare edecek bir ülkeye dönüşmesi için ciddi bir sosyo ekonomik dönüşüme ihtiyacı bulunmaktadır.

Bağımlı bu ekonomik yapıya rağmen Kırgızistan eğitilmiş nüfusuyla öne çıkmaktadır. İlk üniversitesi 1932'de kurulmuş olan ülkede teknik eğitim ve yüksek eğitim oranları oldukça yüksektir. Bu durum ülkenin geçiş döneminde bir avantaj olarak ortaya çıkmıştır, zira bütün kritik noktalarda yer alan Rus asıllılar bu şekilde ikame edilebilmiştir. Öte yandan ekonomik ilişkilerini kurarken de jeopolitik avantajını bir koz olarak kullanmayı tercih etmiştir. Rusya'nın mevcut ve hâlâ süren etkisi, ABD'nin güvenlik gerekçesiyle bölgeye üs kurması ve Çin'in güvenlik ve ticari sarmallı ilişkisi Kırgızistan'ın bu büyük ülkelerin tamamıyla denge ve himaye ilişkisi kurmasına yol açmıştır. Ülkenin çokça övülen çok partili demokrasi tecrübesi ve bölgedeki diğer ülkelerden farklılığı da söz konusu bu üç ülkenin (ABD, Rusya ve Çin) Kırgızistan üzerinde nüfuz kazanmalarında kullanılan yerel unsurlara dönüşmüşlerdir.

Kırgızistan'da büyük umutlarla başlayan Akayev dönemi (1990-2005) ve onu izleyen Bakıyev dönemi (2005-2010) halk hareketleri ile sona ermiş ve ülkede kan dökülmüştür.⁵⁶ İki lalelerin açtığı mevsime denk geldiği için *Lale Devrimi* olarak adlandırılmış ve parlamento baskını ile daha çok öne çıkmıştır. İkincisi ise çok daha kanlı ve içeriğinde pek çok komplü teorisini barındıran ve aslında ülkenin Rusya'nın güdümünde kalıp kalmayacağına sebep olmasına rağmen izleyen süreçte Güneyde Kırgızlarla Özbekler arasında etnik bir çatışmaya da dönüştürülmüş bir harekettir. Ama bu noktada gözden kaçırılmaması gereken bir başka husus ülkenin sosyal fay hatlarında önemli olan kuzeyli (*Tündüktük*) ve güneyliler (*Tüştüklük*) arasındaki güç savaşıdır.⁵⁷ Nitekim ilk devrilen Akayev bir kuzeyli iken Bakıyev bir güneylidir ve darbenin ilk günlerinde daha çok destek alıp direnebileceği güneye kaçmıştır. Akabinde çıkan ya da çıkartılan etnik çatışma sorunu dönüştürme ve Bakıyev'i kısırtma hareketi olarak da algılanmış ve nitekim Bakıyev kaçarak Beyaz Rusya'ya sığınmıştır. Bunu izleyen süreçte bir kadın cumhurbaşkanı olarak

⁵⁵ Uğur Ünal, "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)'nın Kırgızistan'daki Kalkınma Programları Çerçevesinde Faaliyet Analizi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, No: 5, 2015, s. 44.

⁵⁶ Gürbüz, "a.g.m.", s. 146.

⁵⁷ Kırgızistan'ın güneyinde yer alan Calalabad, Oş ve Batken illeri güney (tüşdük) olarak adlandırılmakta ve bu durum Kırgızistan'da coğrafi bir ayrım olmanın ötesinde kültürel ve siyasi bir ayrımı da ifade etmektedir.

Roza Otunbayeva yönetime gelmiş ve yeni hükûmeti güney ve kuzeyin temsilcilerini içerecek şekilde oluşturmuştur. Bu uzlaşî hükûmetinde Bakiev'in son dönemindeki yöneticiler de yer almıştır.⁵⁸ Bu geçiş döneminin başbakanı olarak görev yapan Almazbek Atambayev 1 Aralık 2011 yılında da ülkenin 4. Cumhurbaşkanı olarak görev yapmaya başlamış ve bu görevi 24 Kasım 2017'ye kadar sürdürmüştür. Türkiye Türkçesini gayet iyi bilen Atambayev Türkiye'deki Türkçü ve Türk birliği savunucusu tavrına rağmen genel siyasi tavrında Rusya yanlısı olarak görülmüştür.

Kırgızistan'daki 1990'lı ve 2000'lerdeki iç karışıklıkların, Atambayev'in cumhurbaşkanı olarak göreve geldiği 2011 yılına kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Bu demokrasi ve istikrar ülkesi gibi sunulan Kırgızistan için oldukça ironik ve düşündürücüdür. İzleyen dönemden 2017 yılına kadar ki dönem Almazbek Atambayev'in kişiliğinin ve yönetim tarzının Türkiye-Kırgızistan ilişkilerine damgasını vurduğu yıllar olmuştur. Bu süreçte, özellikle de 2010 referandum döneminde Türkiye Kırgızistan'a yardımcı olmaya ve istikrarın ülkeye gelmesini sağlamaya ve geçiş dönemini rahat atlattırmasını sağlamaya dönük olmuştur.⁵⁹ Ayrıca Türkiye çatışmada zarar gören Türk işadamlarına ve Ahıska Türklerine maddi ve manevi destek sağlamıştır. İlginçtir çatışmalarda Bişkek'te yer alan Türklere ait olan işyerleri yağmalanmış ve bir Ahıska yerleşimi olan *Mayevka*'da Ahıska Türklerinin evleri yakılmıştır.⁶⁰

Bu dönemde dikkat çekici olan, 2009 yılında kurumsallaşmış olan Türk Konseyi'nin Nahcivan Anlaşması metninde "*bölgede barışın güçlendirilmesine, güvenlik ve istikrarın teminine ortak katkı*"⁶¹ ifadesinin geçmesine rağmen, Konsey'in Kırgızistan'da istikrarın oluşmasına katkı için harekete geçmemesi, Türkiye'nin bu hamleleri bireysel olarak yapmasıdır. 2009 yılında Türkiye, Kırgızistan'a yaklaşık 68 milyon ABD doları kalkınma yardımını hibe şeklinde yapmıştır.⁶² Bu yardımlar, farklı rakamlarda daha sonra da devam etmiştir.

Türkiye'nin Kırgızistan'a bu şekilde yaklaşımı, iki ülke arasındaki ilişkinin diğer Türkistan ülkelerinden farklı gelişmesine yol açmıştır. 24 Kasım 2017'de görevi devralan Sooronbay Ceenbekov'a kadar cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Atambayev, 2012'de Türkiye'ye yaptığı teşekkür ziyaretinde, Türkiye'den "*ıldızımız*", "*anavatan*" gibi ifadelerle söz etmesi, Türk Konseyi'nin çerçevesi dışında, Türkiye'nin baştan beri Türkistan'da arzu ettiği şekil-

⁵⁸ Gürbüz, "a.g.m.", s. 162-163.

⁵⁹ Dinara Murzaeva, "Kırgızistan'ın Türkiye ile Siyasi, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri", *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Ümraniye Belediyesi, İstanbul 2012, s. 246; Turgay Düğen, "Kırgızistan'a Destek Sürecinin Önemi", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 06.02.2011, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/kirgizistana-destek-surecinin-onemii/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁶⁰ <http://www.iha.com.tr/haber-ahıska-turklerinin-evleri-yakildi-117999/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁶¹ Türkkon, *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahcivan Anlaşması*, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/02_a_NahcivanAnlasmasi_Turkce_20140418_103111.pdf Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018.

⁶² TİKA, *2009 Kalkınma Yardımları Raporu*, 2009. <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/KalkinmaYardimlariRaporu2009.pdf> Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018, s. 137.

de bir ilişkinin gelişmesi şeklinde yorumlanabilir.⁶³ Hatta Turancı milliyetçiler bile onun Türk parlamentosunda Türkçe yaptığı konuşmasında Göktürk Kağanlığı'nı örnek vererek birleşmeden bahsetmesine şaşırılmışlardır.

“Ulu Türk kağanlığını kuramasak bile en azından Türk devletlerinin kardeşliğini pekiştirmeliyiz, kuvvetli bir Türk birliğini yapmalıyız. Ancak bunun için sadece Türkiye'nin değil, diğer Türk cumhuriyetlerinin de sağlam ve ayakta durması lazım. Ekonomik yönden gelişmiş ve güçlü devletler olmalı. Sadece bir Türk Cumhuriyeti, Türkiye olursa zor olur.”

Ama bu söylemlerin Türkiye ve Kırgızistan ilişkilerine pozitif bir fark kattığı şüphelidir. Nitekim 24 Kasım 2015 tarihinde Suriye'den girerek Türk sınırını defalarca ihlal eden bir Rus uçağının düşürülmesi üzerine verdiği beyanatta Atambayev hiç de Türkiye'nin yanında imişcesine bir tavır sergilememiştir.⁶⁴ Bir diğer konu, Fetullahçı Terör Örgütü'nün 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe teşebbüsünden sonra Türkiye'nin terör örgütünün en büyük finans kaynağını teşkil eden ülkedeki okullarının kapatılması ya da Türk Maarif Vakfı'na devrine dair taleplerine en fazla kulak tıkayan ülkenin Kırgızistan olmuş olmasıdır.

Eğitim alanındaki bu soruna rağmen yine aynı alanda Türkiye'nin yüzünü ağartacak bir kurum, Türkiye tarafından açılan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'dir.⁶⁵ Tıpkı Kazakistan'daki Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi gibi ortak devlet üniversitesi olarak 1995 yılında kurulmuş ve Türkiye bu eğitim yatırımı için 130 milyon dolar harcama yapmıştır. Her yıl üniversitenin giderleri için aktarılan 1,5 milyon dolarlık tutar ise Türkiye tarafından karşılanmaktadır.⁶⁶ Hâlihazırda, 300 civarında akademisyen ile 5 bini aşkın öğrenciye eğitim verdirilen bu kurum âdeta iki ülke arasındaki gönül bağlarının güçlenmesine de katkı sağlamaktadır. Şahsi ziyaretlerimde gözlemleyip kıvanç duyduğum bu kurumda herkesin Türkçeyi muntazaman konuşuyor olduğunu görmek de bir övünç kaynağı olmaktadır.

Kırgızistan'da Türkiye'nin aktif olduğu ve göz ardı etmememiz gereken bir başka alan ise askerî işbirliğidir. Haziran 2010 Oş şehrinde çıkan olaylardan sonra kısa bir süre sonra bölgeyi ziyaret eden dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, bölgedeki tahribatı kaldırmak için 10 milyon dolar hibe ve izleyen süreçte de bölgenin kalkınması için TİKA tarafından 21 milyon dolarlık destek projeleri hayata geçirilmişti. 2011 yılında Kırgız Cumhurbaşkanı Atambayev'in Türkiye ziyaretinde Kırgız silahlı kuvvetlerinin güçlendirilmesi ve bu tür halk hareketlerinde ve çatışmalarda etkinliğini artırmaya yönelik olarak 1 milyon dolar ödenek ayrılmıştır. Ayrıca etnik gerginliğin yüksek olduğu Oş şehrinde askerî üs inşası için 10 milyon dolarlık yardım paketi de

⁶³ TimeTürk, *Türkiye Bizim Yıldızımız*, <https://www.timeturk.com/tr/2012/01/13/kirgizistan-yatirimcilar-icin-cennet-olacak.html>/Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁶⁴ <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-turkiye-rusya-dan-ozur-dilemeli/Erişim tarihi: 10 Eylül 2018>.

⁶⁵ <http://manas.edu.kg/Erişim tarihi: 29.10.2021>.

⁶⁶ Mehmet Yüce, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013, s. 1662.

ayrılmıştır. Ayrıca 1992'den başlamak üzere 90'lı yıllar boyunca verilen muhtelif askerî yardımların tutarı da 8,5 milyon dolar civarındadır.⁶⁷ Ayrıca iki ülke arasındaki mutabakatlar çerçevesinde Kırgız subay ve komandolarına muhtelif eğitimler de verilmiştir.⁶⁸ Askerî işbirliğinin güncel bir göstergesi de Kırgızistan'ın Türkiye'nin geliştirdiği SİHA'lardan alacak on üçüncü ülke olarak basına yansımadır.⁶⁹ Görünen odur ki bu ve buna benzer işbirlikleri yakın gelecekte daha da artacaktır.

Genel itibarıyla Türkiye'nin Kırgızistan'da özellikle de başkent Bişkek'te görünürlüğü oldukça yüksektir. Kırgızcanın Türkmence ve Özbekçeden farklı olarak Türkiye Türkçesinden farklılığının fazla olmasına rağmen Türkçe bilme oranı oldukça yüksektir. Bunda Manas Üniversitesi'nin varlığı kadar Türk firmalarının yarattığı istihdam avantajı da etkili olmuştur. Türk işadamlarının yatırımları ile 10 bin civarında Kırgız vatandaşına iş imkânı sağlanmıştır.⁷⁰ Ülkedeki 50 bini aşkın Ahıska Türkü de katılacak olursa, Kırgızca, Rusça ve Özbekçenin ardından Kırgızistan'da en çok konuşulan dilin Türkçe olduğunu söylenebilir.⁷¹ Üstelik Türk dizileri ve Türkiye'nin artan küresel etkisinin ülkede Türkçeye olan ilgiyi her geçen gün daha çok artırdığı düşünülmektedir.

Tıpkı Kazakistan'daki verilerde olduğu gibi Kırgızistan'ın dış ticaretinden alına pay düşüktür. Ama bunda Kazakistan'dan farklı olarak Kırgız milli gelirin henüz daha 10 milyar USD'ı bulmuyor olması ve dış ticaret hacminin toplamda 10 milyar USD'in altında seyrediyor olması etkilidir. Bölgenin nispeten en küçük ekonomili bu ülkesi ile dış ticaret hacmimiz 300 milyon doları ihracat 100 milyonu da ithalat olmak üzere toplamda 400 milyon USD civarındadır. 1 milyar dolarlık hedefe kıyasla bu rakam oldukça düşüktür.⁷² Bunun bir sebebi Kırgızistan'ın 2015 yılında Rusya'nın oluşturduğu Avrasya Ekonomik Topluluğu'na beşinci üye olarak ve buna bağlı gümrük birliğine dâhil olmuş olmasıdır.⁷³ Bir diğer etki ise Şanhay İşbirliği Örgütü üyeliği ve Çin'in Kırgızistan'la olan sınırından ötürü doğan lojistik avantajıdır. Bu iki durum Çin ve Rusya'yı Kırgızistan'ın en büyük ticaret partnerleri yapmaktadır. Yanı sıra Kırgızistan'ın altın madenlerinden işleten firmanın bir Kanada firması olması ve çıkan altın ihracatının İsviçre üzerinden yapılıyor olması nedeniyle İsviçre ve İngiltere ülke ticaretinde önlerde yer almaktadırlar. İlk on yıldaki ihracat performansı oldukça düşüktür ve birkaç milyon civarında seyretmiştir. O nedenle mevcut 300 milyon dolarlık ihracat yine de değişim göz önüne alındığında başarılı addedilebilir. Türkiye'nin Kırgızistan'a ihra-

⁶⁷ Yüce, *a.g.e.*, s. 1666.

⁶⁸ <https://www.mynet.com/turk-subaylar-kirgiz-askerlere-egitim-veriyor-110100570671/> Erişim tarihi: 16 Eylül 2018.

⁶⁹ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistan-turkiyeden-siha-alacak/2399442/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁷⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 207.

⁷¹ Gündüz, *a.g.e.*

⁷² <https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁷³ <https://www.haberler.com/kirgizistan-avrasya-ekonomik-birligi-ne-katildi-7577766-haberi/> Erişim tarihi: 15 Eylül 2018.

catında, mücevherat ve mücevher üretim malzemeleri, tekstil, elektrik malzemeleri, dokunmuş halı gibi kalemler ön plandadır. Buna karşılık Türkiye Kırgızistan'dan kuru baklagiller, bakır, alüminyum, hayvan derileri ithal etmektedir.⁷⁴

Kırgızistan'ın doğal kaynak zenginlikleri yatırımı cazip hale getirmekte ve Türkiye'de doğrudan yatırımlarla bu fırsattan yararlanmaktadır. 2010 yılı verilerine göre yalnızca o yılda Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı yatırım yaklaşık 3 milyar ABD dolarıdır.⁷⁵ 2017 itibarıyla Kırgızistan'da doğrudan yatırım yapan Türk şirketlerinin sayısı 341'dir ve Türkiye bu sayı ile Rusya, Çin ve Kazakistan'dan sonra dördüncü sıradadır.⁷⁶ Buna karşılık Kırgızistan'ın Türkiye'de doğrudan yatırımı bulunmamaktadır.

Kırgızistan'ın aynı zamanda Avrasya Ekonomik Birliği'ne⁷⁷ (AEB) üye olması Türkiye-Kırgızistan ekonomik ilişkilerinde zaman zaman bir engel olabilmektedir. 2015 yılında üyeliği onaylanan Kırgızistan'ın Birliğe üye ülkelere karşı sorumlulukları da belirlenmiştir. Örneğin, 2015 yılında bir Rus savaş uçağının hava sahası ihlali nedeniyle Türkiye tarafından düşürülmesi sonucunda ortaya çıkan krizde, Rusya Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkelerin Türkiye ile ilişkilerini asgariye indirmesini istemiş, Türkiye'den Türkistan'a uzanan ve Rusya topraklarından geçen ticaret yolları bloke edilmiştir.⁷⁸

Türkiye'nin Kırgızistan'daki faaliyetleri sadece ticari ve ekonomik değildir. Nitekim, Kırgızistan'da Nisan 2010'da halk darbesi ve ülkenin güneyinde Özbeklere karşı yaşanan şiddet olayların ardından, yönetimi devralan Kırgızistan Geçici Hükümeti'ne destek vermek adına Türkiye, 10 milyon dolar hibe, 11 milyon dolar da TİKA projeleri yoluyla fon aktarılmıştır. Bu toplamda 21 milyon dolarlık tutar ülkedeki acil ihtiyaçlar ve yardımlar için kullanılmıştır.⁷⁹

Kırgızistan'daki Türk firmalarının ülkedeki istihdama önemli katkılar bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye diğer ülkelere kıyasla Kırgızistan'da istihdam yaratma açısından birinci sırada yer almaktadır. Bütün bunlar değerlendirildiğinde, Türk firmalarının, doğrudan veya dolaylı olarak toplamda yaklaşık 20 bin kişiye çalışma imkânı sağladığı kaydedilmektedir. Türk firmalarının bölgedeki halka katkısı sadece istihdamla sınırlı kalmamakta, istihdam edilen elemanların yarısından fazlası işe başlarken, diğer yarısı ise işe

⁷⁴ Selim İnançlı - Ali Konak - Zuura Ashimova, "Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bışkek 2017, s. 117-118.

⁷⁵ TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu-2010*, s. 38.

⁷⁶ İnançlı - Konak - Ashimova, "a.g.m.", s. 263.

⁷⁷ AET Rusya ve Beyaz Rusya arasında 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği Antlaşması ile başlayan bir Gümrük Birliği kurma süreci 2010 yılında Kazakistan'ın katılımıyla netleşmiştir. 2014 yılında Ermenistan'ın 2015 yılında da Kırgızistan'ın katılımıyla bugünkü halini almıştır.

⁷⁸ Ömer Faruk Karaman, "Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kırgızistan ile Türkiye İlişkilerine Etkileri", *International Conference On Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bışkek 2017, s. 263.

⁷⁹ TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu-2010*, s. 38.

başladıktan sonra belirli aralıklarla meslek edinmeleri için özel eğitimden geçirilmektedirler.⁸⁰ Kırgızistan'da faaliyet gösteren 250 civarında Türk firması, yaklaşık 300 milyon dolarlık yatırım miktarı ile Türkiye'yi, Kanada'dan sonra yatırım miktarı bakımından Kırgızistan'daki ikinci büyük yatırımcı ülke konumuna getirmiştir.

Öte yandan Türkiye Kırgızistan'da adından en çok söz edilen ülke olmuş ve Kırgızlar ülkelerini ilk tanıyan bu kardeş ülkeye başlangıçta epey iltifat göstermişlerdir. Nitekim Türkiye tarafından tanınmanın ardından 22-26 Aralık 1991 tarihleri arasında dönemin Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yapmış, bu ziyarette bir dizi işbirliği anlaşması imzalamıştır. Akayev ziyaret sırasında Türkiye'den pek çok alanda destek beklediklerini ifade etmiştir. Akayev, Türkiye'nin bölgedeki rehberlik ve ağabeylik rolüne uyacak şekilde Türkiye'yi "sabah yıldızı"na benzetmiştir. Bu söylemle, Kırgız halkı ve devleti adına, sıkıntılı geçen uzun sürecin sona erdirilmesinde Türkiye'den beklentisini de oldukça duygusal bir şekilde ifade etmiştir. Bu ziyaretin, on bir eski SSCB üyesinin Almatı'da SSCB'nin sona erdiğini ilan etmelerinden bir gün sonra gerçekleşmesi de manidardır ve Kırgız devlet başkanını özgür olduklarına yüzde yüz kanaat getirdikten sonra Türkiye'ye gelmiştir. Bu ziyaretin diğer bir önemli noktası da, iki ülke arasında "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması"nın imzalanmış olmasıdır. Yine de arka arkaya yaşanan darbe ve içgerginlikler Türk-Kırgız ilişkilerini de etkilemiştir. Mukayese yapacak olursak, Kırgızistan Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye ile bağ kurma çabasını ilk gösteren Türkistan ülkesidir. 1991'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, 1997'de Türkiye ve Kırgızistan arasında imzalanan Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması ile derinleştirilmiştir.⁸¹ Ancak, 1990'lı yıllarda oluşturulan bu alt yapı, ülkede yaşanan istikrarsızlıklar nedeniyle ileriye götürülemediği. Sovyetler Birliği yapısı içinde, Kırgızistan, bütçesinin 1/3'ünü merkez yönetimden karşılamakta idi. Kırgızistan bağımsızlıktan sonra bu 1/3'lük kısım için uluslararası yardımlara bağlı hale gelmiştir. Ortaya çıkan aksaklıklar da ülkedeki istikrarsız durumun kaynağı olarak görülmüştür.⁸² 1990'lı yıllarda Türkiye ile Kırgızistan arasında yapılan en somut anlaşma, Bişkek'te Manas Üniversitesi'nin kuruluş anlaşmasının imzalanması olmuştur. Bunun yanı sıra, Kırgızistan ile Türkiye arasında, siyasi, ekonomik, ticari, kültürel, bilimsel, savunma ve eğitim alanlarında yüzden fazla anlaşma imzalanmıştır.⁸³ Dönemin genel bir değerlendirmesini yapılacak olursak, Manas Üniversitesi'nin Türkiye'nin Kırgızistan'daki en etkili ve en başarılı faaliyeti olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışındaki Türkiye etkisi orta ve küçük ölçekli firmaların giderek yarattıkları ticari faaliyetten ibaret olmuştur.

⁸⁰ Durmuş ve Yılmaz, *a.g.e.*, s. 529.

⁸¹ Dinara Murzaeva, "Kırgızistan'ın Türkiye ile Siyasi, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri", *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Ümraniye Belediyesi, İstanbul 2012, s. 246.

⁸² Turgay Düğen, "Kırgızistan'a Destek Sürecinin Önemi", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, [⁸³ Karaman, *a.g.e.*, s. 263.](http://www.21yyte.org/tr/arastirma/kirgizistan/2011/02/06/6081/kirgizistana-destek-surecinin-one-mi/Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018, çevrimiçi.</p></div><div data-bbox=)

4.3. Özbekistan

Gümüzde bir etnisite ve ulus adı olan *Özbeklik*, Sovyet ulus insanı sürecinde oluşturulmuş tipik bir tanımlamadır. Başlangıçta bölgedeki halkı nasıl tanımlayacağı konusunda kafa karışıklığı yaşayan Ruslar sonuçta Özbek Han'a atfen oluşmuş yerel bir kullanımı Türkistan'ın yerleşik halkı olan Özbekler için de ulus adı olarak olarak tanımlamış ve Türkistan'da benzer şiveyi kullananlar Özbek etnisitesine dâhil edilmişlerdir. Çağatay Türkçesinin günümüzdeki modern halini kullanan yerleşik Türkistanlılar, bu süreçten sonra Özbek olarak tanımlanmış ve bu şekilde kayda alınmışlardır. Hâlihazırda, Özbekler Türkistan'ın en kalabalık halkını oluştururlar. 35 milyona yaklaşan nüfusuyla Özbekistan Türkistanın en kalabalık ülkesi olması münasebetiyle âdeta nüfusuyla nüfuz kazanan bir ülke gibi ortaya çıkmaktadır. Öte yandan komşu ülkelerdeki Özbek asıllılar da bu gücü pekiştirmektedirler. Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan ciddi Özbek nüfusa sahip ülkelerdir. Kırgızistan'ın su kozu gibi Özbekistan'ın da komşuları üzerinde nüfus ve azınlıklar kozu vardır. Bu koz henüz kullanılmamıştır ama ilerde eğer bir Türkistan entegrasyonu olmazsa kullanılabilirdiği öngörülmektedir. Sovyet döneminde yaratılan bu yapay ulusal kimlik bağımsızlığın elde edildiği 1991 yılına gelindiğinde artık içselleştirilmiş ve bir ulus adı olarak ortaya çıkmıştır. Güçlü bir yerel millî kimlik oluşmuştu ve bu bağımsız devletin ulus inşa sürecini *Türkistanlılık* üstünde değil de yerel bir *Özbeklik* ile sürdürmeye devam etmesi şaşırtıcı olmadı. İronik olan Özbek Han'ın (Şeybaniler) adını alarak ortaya konan bu ulusal kimlikte Şeybanilerin savaşçı bölgeden sürdürdüğü Timurular kullanılmış ve hatta ülkenin yeni sembol tarihi figürü olarak Emir Timur seçilmiştir. Sovyet döneminde şehir meydanlarını süsleyen Lenin heykellerinin yerini Timur'unkiler almıştır. Oysa son Timuroğulları hükümdarı olan Babür Han canını Şeybanilerin (Özbeklerin) elinden zor kurtarıp Afganistan'a kaçmış ve kalan ömrü boyunca Şeybanileri düşman görüp ata topraklarını onların elinden almak için fırsat kolladığını dünyadaki tek hükümdar hatıratı olan Babürnâme'de⁸⁴ açıklıkla anlatmıştır. Kanaatimce, Özbekistan'daki gelecek nesillerin bu çelişkiyi sorgulayıp daha kapsayıcı olan Türkistanlılık ve Türklük kimliğini öne çıkaracakları yönündedir.

Bağımsızlığını aldığı anda 20 milyon civarındaki nüfusuyla Türkistan'ın en yoğun nüfuslu ülkesi olmanın yanı sıra Özbekler % 75'e yakın bir oranla homojenlikte de öne çıkmaktaydılar. Üstelik ülkedeki Özbeklerin tamamı o dönemki nüfus sayımlarında anadillerini Özbekçe olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum Özbekistan'ı komşuları olan Kazakistan ve Kırgızistan gibi kardeş ülkelerinden ayırır. Geçen 30 yıl içinde Özbek nüfus oranı daha da artarak % 85'lere ulaşmıştır. Özbeklerden sonra ülkede en fazla nüfusa sahip olan % 4,5 ile Tacikler % 2,5 ile de Kazaklar başı çeker. 1960 ve 1970'lerde % 13'lere kadar çıkan Rus nüfusu ise hâlihazırda sadece % 2 civarına inmiştir. Yine bir Türk halkı olan ve Özbekistan'ın batısında yer alan Özerk Karakalpak

⁸⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Gazi Zahireddin Muhammed Babür, Babürnâme (Vekayi)*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2005.

Cumhuriyeti'nde yaşayan Karakalpaklar da % 2'ler civarındadırlar. Bu durum Özbekçeyi ülkede daha etkin ve Özbek olmayanlarlarca da konuşulur hale getirmiştir. 1980'lerde başlayan dil milliyetçiliğinin ve Özbekçenin devlet dili olması gerektiği düşüncesinin ve bu uğurda sürdürülen mücadelelerin kuşkusuz bu sonuçta ciddi katkısı vardır.

Ulus devlet inşa sürecinde ve ulusal sembollerin seçimindeki çelişkiler ilginçtir ve dikkat çekicidir. Ülke yönetimi ülkenin kurucu lideri İslam Kerimov özelinde şekillenmiş ve garip bir hâl almıştır. Kerimov *Özbek Modeli*⁸⁵ adını verdiği ve ekonomide izlediği geçiş sürecinde diğer Türkistan devletlerinden ve hatta Rusya Federasyonu'ndan çok daha yavaş bir şekilde pazar ekonomisine geçişi tercih etmiş, eskiden olduğu gibi devlet kontrolünü azami seviyede sürdürmüştür. Benzer bir şekilde Kerimov, ulus ve kimlik inşasında da oldukça farklı bir anlayış ortaya koymuştur. Bağımsızlıktan itibaren Sovyet döneminde oluşturulan yapay Özbeklik ve Özbek Ulusunu konseptinde sadece vatandaşlık baz alınmıştır. Yani Türkistan'ın diğer ülkelerinde ve Afganistan'da yaşayan Özbek dili konuşanlar dışlanmıştır. Öte yandan Özbekistan toprakları baz alınıp o topraklar üstündeki her kültür unsuru ve uygun görülen tarihi şahsiyetler Özbek kimliğinin lansmanı için kullanılmıştır. Bunlardan en ilginç daha önce bahsettiğimiz Timur ve onun soyundan gelen Babür ve Ulug Beydir. Özbek adını bölgeye taşıyan ve Özbek hanın çocuklarının yönettiği kabileler Timurular zamanında daha kuzeyde bugünkü Rusya topraklarında yerleşik idiler ama asıl sorun sadece tanımlamada kalmamaktadır. Bir yandan dar anlamda bugünkü Özbekistan sınırları içinde yer alan Türk unsurlar yeni ulus kimliğine Özbekliğe dâhil edilirken, halkın dili ve inancı ile bağlı olduğu Türkistan geçmişi yok sayılmıştır. Bir başka ilginçlik de Özbekistan sınırları ulusal kimlik için baz kabul edilmişken sınırların aşılmasıdır. Mesela bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde doğmuş ve yaşamış büyük Türk şairi ve bilim adamı Ali Şir Nevai, Özbek kabul edilirken onun vezirliğini yaptığı Babür'ün amcası ve Timur'un torunlarından olan Herat hükümdarı Hüseyin Baykara görmezden gelinmiştir. Timur ulusal lider ilan edilirken Özbeklerin en büyük lideri Şeybanî Han'dan bahsedilmemesi başka bir tarihi çelişkidir. Çağatay Türkçesinin en büyük şairi olarak Ali Şir Nevai'nin tanınmasını sağlayan Buharalı Abdurrauf Fitrat (1886-1938) aslında Türkçü ve Turancı bir ceditçidir. O dönem İstanbul'a eğitim için gelmiş Türkçülük düşüncesinden oldukça etkilenmiş ve Türkistan Türkçülüğünün öncüsü olarak çaba göstermiştir. Zaten Ruslar tarafından infaz edilmesi de bu yüzdendir. Türkistan'ı ve Türkistan Türklüğünü yadsayan Kerimov anlaşılmaz bir şekilde Fitrat'a sahip çıkmıştır. Benzer bir çelişki Abdülhamid Süleyman Çolpan (1897-1938) için de mevcuttur.

⁸⁵ Özbek modeli adı verilen bu model 1960'larda Güney Kore'de izlenen yöntemle Sovyet planlamacı karışımı bir yapıyı ifade etmektedir. Özbek modeline göre devlet gücünün ve iç barışın korunması liberal bir ekonomiden daha önemlidir ve serbest pazar ekonomisine geçiş devletin izin verdiği ölçüde ve de özellikle yavaş yürütülmelidir. Böylece toplumsal huzursuzlukların ve olası krizlerin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle fiyatlar ve kurlar üzerinde kontrol uygulanmıştır. Sovyet döneminden kalma kayırmacılık ve yolsuzluğun her kademedeki işliyor olması sistemi kitleyerek bir bakıma işleme hale getirmiştir.

Özetle Özbekistan'da kabul ettirilmeye çalışılan mevcut ulusal kimlik yani *Özbeklik* ya da Özbeklerin dayandırdığı ulusal kimlik anlayışı eksik ve sorunludur. Özbekistan'daki mevcut Türk boyları sadece yerleşiklik esasına göre Sovyet döneminde Özbek olarak tanımlanmış aynı boyun göçebe olan kısmı belki Kırgız belki Kazak olarak kayıtlara girmiştir. Özbekistan sınırları ile ulusal kimliğin tanımlanması ise başka bir sakatlıktır çünkü sınırlar Sovyet makamlarının isteklerince onlara uygun şekilde çizilmiştir. Nitekim Özbekistan'ın komşuları ile sınır sorunları halen sürmekte ve sorunlara yol açmaktadır. Dil esasını (yani Özbek lehçesini) baz alarak bir ulusal kimlik inşası belki daha doğru olacakken İslam Kerimov yönetimi bu opsiyonu da reddetmiştir. Bu nedenle Özbekistan dışında yaşayan ve Özbek Türkçesi konuşan 10 milyona yakın insan Özbek yönetimi açısından herhangi bir ayrıcalık taşımamaktadır. Bağımsızlığın kazanıldığı 1991'den itibaren Özbekistan siyasetine ve yönetimine 25 yıl boyunca yön veren İslam Kerimov'un 2016 yılındaki ölümü ile başa geçen yeni Devlet Başkanı Şevket Mirzoyayev Kerimov'un ekibinde yer alan biri olarak onun dönemi hakkında olumsuz yorumlar yapmamakla birlikte mümkündür ki reel politik ve jeopolitik gereklerine uymak adına bazı değişimlere gitmiştir ama yine de sözü edilen kimlik ve kültür konularında büyük ölçüde devamlılık esastır. Yine Mirzoyayev Türkiye ile süren gerginliği biraz da Türkiye'nin çok istekli olması nedeniyle sonlandırmış ve iki kardeş ülke yakınlaşması sürecini başlamıştır. Bunu 2018 yılında Türk Konseyi'ne üye olma başvurusu takip etmiş ve 2019 yılında Özbekistan Türk Konseyi'ne tam üye olmuştur. Dolayısıyla Özbekistan'da kültür kimlik ve tanımlar bağlamında bir şeylerin yakın gelecekte değişebileceği ve ulusal tanımlamada daha kapsamlı kavramlarla ikame edilebileceği öngörülebilir.

Alfabe konusu ülkenin ulusal kimlik oluşturmadaki başka sorunlu alanlardan bir diğeridir. Özbekistan'da dil ve alfabe ile ilgili çalışmalar ve tartışmalar oldukça erken başlamış olup, 1921 yılında Taşkent'te toplanan Dil ve Ortografi Kongresi, Özbek yazı dilinin yazımını standartlara bağlamak için epey çalışmalar yapmıştır. 1926 Bakü Kongresi'nde Türk dilleri için ortak bir Latin alfabesi kabul edilmiş ve Karakalpaklar 1928'de Özbekler de 1929'da bu alfabe kullanma kararı almışlardır. 9 ünlü harfi bulunan ve ünlü uyumunu esas alan bu yazım şekli Türkistanlı halkların İslam coğrafyası ve Araplarla olan kültür bağlarını koparacağı düşüncesiyle bu karar Moskovaca da destek görmüştür. Kısa bir süre sonra Moskova başka bazı sakıncaları fark edip alfabe konusundaki tutumunu değiştirmiştir. Nitekim 1933'te Moskova'da toplanan alfabe komitesi ünlü uyumu olmayan Taşkent ağzını baz alarak yeni ve farklı bir alfabe kabul etmiştir. Elbette bunda Moskova yönetiminin Türk ve Türkistan halklarının dilce birleşmesini engelleme düşüncesi etkili olmuştur. Türk dilleri için fevkalâde önemli olan ünlü uyumu ve buna bağlı olarak *ü ö ve ı* harflerinin çıkarılması ile âdeti değişik bir Türk dili ortaya çıkarılmıştır. 30'lu yıllarda kavramların Rusçaları ile değiştirilmesini izleyen bozulma sürecini 1940'ta alfabenin tekrar değiştirilerek Latinden Kril alfabesine geçişi izlemiştir. 1950'lerle birlikte enternasyonalizm kavramı doğrultusunda Ruslaştırma

ve Rus dili baz alınan eğitim öne çıkarılarak Özbek Türkçesinin tamamen gözden düşmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bütün bu sistematik çabalara rağmen Özbekistan yerel dilin en iyi korunduğu Türkistan ülkesi olmuştur. Nitekim 1979 yılındaki nüfus sayımında Özbeklerin % 98,5’u anadil olarak Özbekçeyi belirtmişlerdir. Bağımsızlıkla birlikte ülkede alfabe ve dil tartışmaları yeniden başlamış 2 Eylül 1993 tarihinde 31 harf ve 1 kesme işaretinden oluşan Latin bazlı alfabeğe geçiş kararı alan bir kanun kabul edilmiştir. Bu kanun gereğince yeni alfabenin 1996’tan itibaren okullarda kullanımı kararlaştırılmıştır. Ancak kamuoyunun hazır olmadığı gerekçesiyle dil reformlarının tamamlanması yeni bir yasa ile 2005 yılına uzatılmıştır. Sonra bu tarih 2010 yılına çekilerek bir beş yıl daha uzatılmıştır.⁸⁶ Yani süreç oldukça sulandırılmış ve uygulamaya geçilememiştir. Bu noktada dikkat çeken husus Özbekistan’ın Kazakistan gibi olmayıp nüfusça homojen olmasıdır ama yine de maliyetler ve organizasyon bozukluğu sürecin aksamasına yol açmıştır. 2010 yılı geçiş için verilen son tarih olmakla birlikte günümüzde halen Kril bazlı alfabenin hâkimiyeti sürmektedir. Nihayet alınan son karar ile 2023 yılının Latin bazlı alfabenin kullanımı için son tarih olduğu kararı alınmıştır.⁸⁷

Türkistan’ın diğer ülkeleri gibi Özbekistan da denize çıkışı olmayan bir ülkedir ama Kazakistan ve Türkmenistan’a kıyasla bu kısıtlanmışlık daha da fazladır çünkü onlardan farklı olarak Hazar Denizi’ne çıkışı da bulunmamaktadır. Türkistan coğrafyasının tam ortasında yer alıp bir de Hazar çıkışı olmadığı için tamamen kapalı ülke (*landlocked country*) görüntüsü verir. Bu durum Türkistan’ın ve Türkistan coğrafyasında yer alan ülkelerin bu şekilde egemenliklerinde sorunlar yaşayabileceğini ve bir Türkistan entegrasyonunun hem Özbekistan’ı hem de diğer ülkeleri bu jeopolitik darlıktan kurtarmasının tek yolu olarak öne çıkmaktadır. Yine de bir Türkistan bütünleşmesinin siyasi mi iktisadi ve ticari mi olacağı konusunu başka parametreler belirleyecektir. Kültürel entegrasyon zaten ortak tarih ortak değerler ve ortak kök dil mevcut olduğu için hiç zor olmayacaktır.

Özbekistan Türkistan’ın diğer ülkeleri gibi doğal kaynaklarca zengin bir ülkedir. Petrol, doğalgaz, kömür, altın, bakır, gümüş, volfram, tungsten gibi doğal rezerv ve madenlere sahiptir. Ülkenin en büyük bölümünü kaplayan Kızılkum Çölü’nün zengin doğalgaz, altın ve uranyum yataklarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Özbekistan’ın sahip olduğu yıllık 100 ton kapasiteli altın madeni, dünyanın ileri gelen ülkelerin yatırımcılarını cezbedecek özelliktedir. Çünkü bu miktar şu anda dünyadaki en büyük altın ocaklarının üretiminden çok fazladır. Ayrıca Özbekistan’da stratejik bir madde olduğu için miktarı tam belirtilmeyen ve işletilmekte olan uranyum yatakları da bulunmaktadır. Özbekistan tarımsal alanda bölge ülkelerine kıyasla ciddi gelir yaratır ve bunun ekonomiye katkısı oldukça yüksektir ve tarımsal ürünler arasında

⁸⁶ Çiğdem Balım - Y. Emre Gürbüz, “Özbekistan Respublikası: Özbek Modeli”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 266-273.

⁸⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-1-ocak-2023te-tamamen-latin-alfabesine-gececek/2142707>/Erişim tarihi: 26.10.2021.

pamuk üretimi önemli yer tutar. Nitekim, Özbekistan'ın pamuk üretimi Sovyetler Birliği'nin % 50'lik ihtiyacını karşılamaktaydı. Bu durum büyük ölçüde Özbekistan'ı tarımda Afrika'daki sömürge ülkeleri gibi monokültür bir ülkeye dönüştürmüştür. Bunda Sovyet döneminin planlı ekonomisinin etkisi vardır. Bağımsızlık sonrası pamuk üretiminden buğday ve diğer tahıllara geçiş için politikalar yürütülmüşse de pamuk hâlâ Özbekistan için birincil bir ürün olmaya devam etmektedir. Bağımsızlığına kavuştuğunda dünyanın en çok pamuk üreten ikinci veya üçüncü ülkesi konumundayken tarımın çeşitlendirilmesi ile dünya sıralamasındaki yeri altıncılığa düşmüştür, ama buna rağmen pamuğun ekonomideki yeri hâlâ önemlidir ve ülkede gelişen bir tekstil sektörü mevcuttur. Türkiye'de pamuk ihtiyacının bir kısmını Özbekistan'dan sağlar hale gelmiştir. Pamuk üretiminin tarımsal üretimde ciddi bir payı olmasına rağmen yine de tarımsal çeşitlilik mevcuttur. Ülke et, süt, yumurta yönünden de büyük potansiyele sahiptir. Yanı sıra, ipekçilik, sebze ve meyve üretimi de oldukça ileridir. Yine de bütün bu pozitif verilere ve fırsatlara rağmen Özbekistan zengin veya zenginleşmekte olan bir ülke görüntüsü vermez. Milyonlarca Özbek vatandaşı çalışmak için Rusya ve diğer ülkelere gitmiştir, gitmektedir. GSMH'sı 60 milyar USD'ye ulaşmamaktadır. İhracatı 15 ithalatı 22 milyar dolar civarındadır.⁸⁸ Özbekistan'ın yarısı kadar nüfusa sahip olan Kazakistan'ın milli gelirinin büyüklüğünün 170 milyar USD olduğu varsayılınca rakamın ne kadar düşük olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Kuşkusuz siyasi soğukluğun ticari ve ekonomik sonuçları da olmuş ve Türkiye Özbekistan'ın dış ticaretinden yeterince pay alamamıştır. 2020 yılı verilerine göre Türkiye'nin Türkistan'ın potansiyeli en yüksek ülkesi olan Özbekistan'la olan ihracat ve ithalatı sırasıyla sadece % 8 ve 6'dır. Gelecekte bu durumun değişeceği ve Özbekistan Türkiye ticaretinin her iki ülkenin faydasına olacak şekilde artacağı öngörülmektedir.⁸⁹

Genel olarak bakıldığında Türkiye Özbekistan ilişkileri bütün iniş çıkışlarına rağmen bağımsızlık sonrası ülkenin 25 yılına damga vuran İslam Kerimov'un ölümü ile birlikte bir onarma dönemine girmiştir. Hâlihazırda ilişkiler sıcaktır ve geleceğe dönük olarak umut vermektedir. Bu durum geçmişte yaşananlar nazara alındığında oldukça büyük bir fark olarak net bir şekilde görülür. Erk Partisi lideri Muhammed Salih'in kişiliğinde başlayan sorunlar sarmal kültürel ve tarihi olarak çok yakın bu iki ülkenin karşı karşıya getirilerek Türkiye'nin ve Özbekistan'ın bölgedeki etkinliğinin kırılmak istendiğine dair komplo teorilerinin olduğu da ifade edilmektedir. Vaziyet geçmişte o kadar olumsuz bir hâl almıştır ki 2010 yılında Kırgızistan'daki çatışmalardan kaçarak Özbekistan'a sığınan yüzbinlerce insan için yardım teklifinde bulunan Türkiye'nin bu talebi bile reddedilmiştir.⁹⁰ İnsani bir yardımı içeren bu

⁸⁸ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/#people-and-society>/Erişim tarihi: 26.10.2021.

⁸⁹ İlyas Kemalolu, *Mirziyoyev'in Ziyareti Çerçevesinde Türkiye-Özbekistan İlişkileri*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/mirziyoyev-in-ziyareti-cercevesinde-turkiye-ozbekistan-iliskileri/1740453/> Erişim tarihi: 26.10.2021.

⁹⁰ Balım - Gürbüz, "a.g.m.", s. 295.

örnek bile o dönem Özbekistan yönetiminin Türkiye'ye karşı ne kadar gergin ve güvensiz bir seviyede olduğunu göstermeye yeterlidir.

Özbekistan ile Türkiye'nin ticareti ilişkilerin soğuk olduğu 2001 yılında 126 milyon ABD doları iken 2017'de 1,5 milyara çıkmış 2019 yılı itibarıyla 2,3 milyar USD olmuştur. Dış ticaret dengesi ilk yıllarda Türkiye'nin fazla vermesi şeklinde geliştirse de daha sonra Özbekistan'ın lehine dönmüştür. Güncel itibarıyla ise daha dengeli ve artan bir ticarettir söz edilebilir. Nitekim 2019 yılında 2,3 milyarlık dış ticaret rakamının 1,23 milyarı Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı olurken 1,14'lük kısmı ithalattır. Özbekistan'ın Türkiye'den ithal ettiği kalemler arasında makine ve makine aksamı, plastik ürünler, elektrik donanımı ve malzemeleri, demir ve çelikten yapılmış ürünler, tekstil ve mobilya ön plandadır. Buna karşılık Türkiye'ye başlıca bakır, çinko, pamuk, elektrik malzemeleri, meyve, çerez, deri ve petrol ürünleri satmaktadır.⁹¹

Özbekistan'ın Türkistan coğrafyasının en büyük ülkesi olduğunu düşünmesi bölgedeki uluslararası işbirliği oluşumlarında ve entegrasyonlarda Türkistan ülkeleri ile sınırlı kalma arzusu olduğunu ve onlara kendini merkeze alarak liderlik etme isteği olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda her ne kadar sorun başka türlü başlamış olsa da Türkiye bu hedefi gerçekleştirme de engel gibi algılanmaktadır. Kendini öncü yapma isteği nedeniyle 90'lı yılların başlarında Kazakistan'ın ortaya attığı Avrasya Ekonomik Birliği düşüncesine de uzak durmuş, Rusya'nın dâhil olacağı bir yapılanmadan ise yalnızca beş Türkistan ülkesinin katılacağı bir oluşumu önermiştir, "*Türkistan Ortak Evi-miz*" proje önerisi de bu yaklaşımın somut örneği olmuştur. Ancak ne Avrasya Ekonomik Birliği'ne de Kerimov'un önerisi kabul görmemiştir.⁹² Avrasya Ekonomik Birliği sonunda Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan tarafından 2014'te kurulabilmiş, kısa bir süre sonra Ermenistan da dâhil edilmiştir. Çok yönlü işbirliğine yönelik bir başka girişim ve Avrasya Ekonomik Birliği öncülü olan Avrasya Ekonomik Topluluğu da 2000'li yıllarda kurulmuştur. Özbekistan 2006 yılında Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üye olduysa da, 2008'de üyelikten çekilmiştir.⁹³ Kerimov sonrası aradaki buzların erimesi yeniden umut doğurmuş olmakla birlikte Türkiye'nin Özbekistan başta olmak üzere bölgedeki entegrasyonu destekleyici bir tavır alması ve güven vermesi Türkistan'ın doğru saiklerle bütünleşmesi adına yerinde olacaktır.

Özbekistan tarihi üç Türkistan şehrine Semarkant, Buhara ve Hive'ye de sahiptir ve bu ülkeye müthiş bir turizm potansiyeli altyapısı sunmaktadır ama henüz bu potansiyel yeterince değerlendirilememiş ve kitlesel turizmden pay alınamamıştır. Türkiye'nin kültür turizmi noktasında Özbekistan ile işbirliği

⁹¹ ITC, "Trade Map", https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|792||860||TOTAL||2|1|1|2|1|1|1|1|1|1/Erişim tarihi: 23 Temmuz 2018.

⁹² Nargiza Sakmurzaeva, "Orta Asya'da Bölge Merkezli Bütünleşme: Çabaları ve Sonuçları", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017, s. 385.

⁹³ Ömer Faruk Karaman, "Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kırgızistan ile Türkiye İlişkilerine Etkileri", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017, s. 261.

yapması ve hatta Türk vatandaşlarının bu tarihi merkezleri ziyarete yönlendirilmesinin ülkelerin yakınlaşması adına ciddi olumlu sonuçları olabilecektir.

4.4. Türkmenistan

Türkistan'ın ya da Batı Türkistan'ın diğer üç ülkesi gibi bir Türk asıllı olan Türkmenistan'ın diğerlerinden farkı Azerbaycan ve Türkiye Türkleri gibi Oğuz soylu olmasıdır. Bu durumun bağımsızlık sonrası Türkiye'nin en yakın ilişkiler kurduğu, kurması gerektiği ülkenin Türkmenistan olması düşüncesi ilginçtir ki hayata yeterince geçememiştir. Oğuz kardeşliğinin birleştirmesi gerektiği düşünülen Türkiye ve hatta Azerbaycan, Türkmenistan ile sorunlar yaşamıştır. Bunun birçok jeopolitik siyasi ve ideolojik parametresi vardır. İmkanlar el verdiği ölçüde bunlara değinilecektir ama başat sebep olarak Türkmenistan siyaseti ve ülkenin coğrafi konumu gösterilebilir. Eski hükümler büyük Rusya; Türkmen azınlıkların olduğu ve Türkmen milliyetçiliğinin güdülmesi durumunda karşı karşıya kalınabilecek İran ve Afganistan; soydaş olmakla birlikte Hazar Denizi'nin statüsü ve kaynak paylaşımı nedeniyle Azerbaycan; sınır ve azınlık sorunları yaşayabileceği büyük Özbekistan, Türkistan'ın nüfusça küçük ülkesini izolasyona ve buna bağlı geliştirdiği tarafsızlık politikasına itmişlerdir. Yetişmiş Rus asıllı insan gücüne duyulan ihtiyaç ve doğalgaz satışı için ekonomik olarak bağımlı olunan Rusya ile mesafeli ve ölçülü ilişkiler kurulmuş ama asla ipler koparılmamıştır. İsviçrevari tarafsızlık politikalarının ne denli faydası olmuştur ve olacaktır henüz ölçmek zordur ama Türkmenistan'ın uzaktaki yakın akrabası Türkiye'ye güvenip karar almadığı kesindir. Zira ortak sınır bile olmayan bu kardeşinin zorda kaldığında kendisine ne kadar yardımcı olabileceği konusunda şüphelidir. O yüzden askerî ve iktisadi olarak güçlenen Türkiye'nin ilerde Türkmenistan'daki bu algıyı değiştirebileceği de düşünülebilir.

Bu izole devlet hali Türkmenistan'ı uluslararası arenada antidemokratik totaliter bir devlet görünümüne sokmuştur. Bu duruma belli ölçüde sessiz kalınıyor olması da büyük ölçüde ülkedeki fosil yakıt rezervleridir. Her ne kadar Türkmenistan Anayasası'nda devletin demokratik, bir hukuk devleti olduğu belirtilmiş olsa da bağımsızlık ilanı ile adı değiştirilen Türkmenistan Komünist Partisi, Türkmenistan Demokratik Partisi adını almış ve Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un kontrolünde eskiden olduğu gibi tek güç merkezi olarak devam etmiş ve başka muhalif bir partinin kurulması ya da seçimlere katılması ortamına asla izin verilmemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasını asla istemeyen ve Rusya'sız ayakta duramayacaklarını düşünen kadrolar sonuna kadar bu yapının sürmesi için mücadele etmiş ve artık yapılacak bir şey kalmadığı kanaati hâkim olunca da bağımsızlık ilanına gidilmiştir. 17 Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmaması yönündeki referandumda % 95,5 ile hayır diyen Türkmenlerin 26 Ekim 1991'de bağımsızlık referandumunda % 94,5 ile evet demeleri siyasi ve ideolojik olarak çelişkilidir. Bunu izah eden tek mekanizma ülkede emir komuta mantığı ile hareket eden kitlelerin mevcudiyetidir. Nitekim ülkenin böyle bir altyapıya sahip olması, artık geçiriliğini yitirmiş olan Sovyet ideolojisi yerine, onu dengeleyecek ve toplumu

yönlendirecek *kişi kültürü*⁹⁴ konarak ikame edilmiştir. Kişi kültürünü başlatan ülkenin ilk lideri Komünist Parti'nin eski başkanı Niyazov bağımsızlıktan öldüğü yıl olan 2006'ya kadar ülkeyi kendi otoritesini sağlamlaştırmak ve bunu sembolleştirmek için harcamıştır. Ülkenin her yerinde devasa heykeller ve anıtlar kişi kültürünün tipik göstergesidirler. Büyük ölçüde doğalgaz satışından elde edilen kaynaklar da ülke ve halkın refahı yerine totaliter rejimlerde sıkça görülen devasa anıt ve projeler için harcanmıştır.⁹⁵ Aşkabat'taki lüks binalar, Hazar Denizi kıyısındaki lüks dinlenme tesisleri Karakum Çölü'ndeki yapay göl inşaatı bu tür projelere örnek gösterilebilir. Gelirden pay alamayan büyük kitleler ya kıt kanaat yaşamaya mahkûm edilmiş ya da imkânları ölçüsünde ülkeyi terk ederek yeni yaşantı kurma çabası içine girmişlerdir. Resmî TÜİK verilerine göre 2019 yılında Türkiye'de 133 bin civarında Türkmenistanlının yaşaması bu bağlamda değerlendirilebilir.⁹⁶ Gerçek rakam kaçak ve kayıt dışı olanlarla birlikte bu rakamın birkaç katı üzerinde olduğu ve Türkmenlerin dil avantajını da kullanarak her sektörde çalıştıkları bilinmektedir.

Yukarıda sözü edilen sebepten ötürü 6 milyon civarı olan resmî Türkmenistan nüfusunun en az 1 milyon daha düşük olduğu varsayılabilir. 500 bin km²'ye yakın yüzölçümü için bu birkaç milyonluk nüfus oldukça az görülebilir ama ülke topraklarının 2/3'sini kaplayan Karakum Çölü'nden dolayı nüfus ağırlıklı olarak daha yaşanılabilir olan İran ve Özbekistan sınır boyunca yerleşiktir. Ekilebilir toprakları % 4 civarında olan Türkmenistan'da başlıca gelir kaynağı doğalgaz, petrol, sülfür ve tuz'dan oluşmaktadır. Sovyet dönemi mirası olarak pamuk ekimi de en önemli tarımsal faaliyet olarak sürdürülmektedir. % 85'i aşan Türkmen asıllı nüfusu ile göreceli bir etnik homojenliğe saip olan ülkede, bağımsızlığın ilan edildiği 1991'deki % 72'lik oran, Rus ve diğer etnik grupların ülkeyi terk etmesi nedeniyle yükselmiştir. Hâlihazırda % 5 Özbek nüfus ve % 4 Rus nüfus mevcuttur. Ayrıca hatırı sayılır oranda Azerbaycanlı ve Kazaklar da mevcuttur.⁹⁷ Ruslar başta olmak üzere Slav nüfusun ülkeyi terketme tercihlerindeki en başlıca faktör Türkmencenin resmî dil ilan edilmesi ve Türkmençe konuşamayanların resmî görevlerden uzaklaştırılması olmuştur. İronik olan bu nüfus içinde ülkenin ihtiyaç duyduğu teknik donanımlı ve iyi eğitimlilerin de yer almasıdır ki bu durum Türkmenistan'ın çelişkisi ve açmazı olmuştur.

Türkmenistan'da devlet inşası ve kimlik politikaları, diktatörlüğün en katı formu olan totaliter diktatörlük şeklinde oluşan yönetim mekanizmasınca belirlenmiş, göstermelik bazı demokratik kurumlar ise daha çok yurtdışı ko-

⁹⁴ Kişi kültürü, belirli bir kişinin yüceltilmesini ifade eden bir kavramdır ve o kişinin insanüstü ve ilahî kaynaklı vasıfları olduğu varsayılır. Toplumlari için en doğru yolu ve çözümleri bulacağı düşünülen bu tür kişiler otoriter totaliter devletlerde sıkça görülür. Onun ağızından çıkanlar doğrudur emir telakki edilir ve asla tartışılmaz. Bu durum dönüştürücü liderlikle karşıtlanmamalıdır.

⁹⁵ <https://qha.com.tr/haberler/turkmenistan-karakum-colu-nde-modern-kasaba-kuracak/30899>/Erişim tarihi: 28.10.2021.

⁹⁶ "Türkiye'de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı", *Sözcü Gazetesi*, 05.02.2021; "Türkiye'de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı - Son dakika haberleri - Sözcü (sozcu.com.tr)", Erişim tarihi: 11.10.2021.

⁹⁷ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkmenistan/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

muoyu ve uluslararası gözlemciler için oluşturulmuştur. Türkmenlerin başı anlamına gelen *Türkmenbaşı* unvanını 1 Ekim 1993 tarihinden itibaren kullanan liderlik her sözünün kanun kabul edildiği bir yapı oluşturmuş ve nitekim yasam organı mahiyetindeki *Milli Meclis* Türkmenbaşı'nın ferman ve talimatlarını yaşalaştıran bir araç gibi hareket etmiştir. *Türkmenlik* algısı ve kimliği müdahale edilip değiştirildiği için de sürekli tarih kitabı yazılmak durumunda kalmıştır. Büyük ölçüde aşiret ve boy örgütlenmesini sürdüren Türkmenleri modern bir ulus yapmanın zorunluluğunun hissedilmesi onlara inanacakları bir kimliği ve ideolojiyi sunmayı gerektirirken bir yandan da ilan edilen tarafsızlık politikalarına uygun bir millilik sınırı oluşturma çabası güdülmüştür. Niyazov'un Türkmen tarihinin Altaylar'dan başlatan tarih yazımına öfkelenip tarihçileri azarladığı ve söz konusu tarih kitaplarını yaktığı bilinir.⁹⁸ Niyazov'a göre Türkmenlik Türkmenistan sınırları ile sınırlı olmalı ve bu topraklarda yaşamış bütün medeniyetleri kapsamalıdır. Nitekim bu bağlamda Türklük ile hiçbir bağı olmayan Partlara sahiplenilirken ülke dışındaki Türkmen azınlıklar ve kapsayıcı Türkmen (Türk) tarihi dışlanmıştır. Aslında bu bağlamda Türkmen tabiri de açıklığa kavuşturulmalıdır. Bütün tarihçilerin hemfikir olduğu üzere, Türkmen deyimi Oğuz Türklerine aittir ve Müslüman olanlarına Türkmen denmeye başlanmıştır. Hâl böyleyken Niyazov'un Türkmen tarihini Altaylar'dan başlatan tarihçilere öfkelenip "siz bu söylemle ülkenize ihanet ediyorsunuz" demesi en başta bahsedildiği gibi aşiretten bir ulusa dönüşmeye çalışan bir ülkenin kavram kargaşası olarak görülmelidir. Aynı saikle Türkmenbaşı alfabe değişikliği yaparken ortak Türk alfabesi yaklaşımına karşı çıkmış ve alfabeye konulan işaretlerle mizah konusu olan bir uygulama başlatmıştır.

Türkmenistan'dan bahsedilirken göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus da ülkedeki Türkmen boylar örgütlenmesidir. Sovyet döneminde yerleşik hayata geçmeyle bu yapının büyük ölçüde çözüldüğü iddia edilsede uygulamalar klancılık ve adam kayırmanın eski Türkmen gelenekleri açısından önemli olan "üleş" ve "çapavul" kültürünün etkisinin kaynakları kullanmada etkin olduğu ve bunda belirleyici olanın boy birliği olduğunu göstermektedir. Türkmenistan'daki beş vilayeti sembolize eden bayraktaki beş yıldız ülkedeki beş büyük Türkmen boyunu simgeler. Bunlar *Teke*, *Yamut*, *Ersarı*, *Salır* ve *Sarık* boylarıdır. Elbette bu boylar Oğuzhan Destanı'ndaki 24 boydan değildirler. Tıpkı Türkiye'de ve Azerbaycan coğrafyasında olduğu gibi Türkmenler asli boy ad ve sembollerini kullanmayı bırakıp tarih boyunca yeni konfederasyonlar oluşturmuşlardır. Türkmenistan'daki bu beş boyu da bu şekilde görmek gerekir. Ayrıca bu boyların yanı sıra hatırı sayılır oranda *Göklen* boyu mensubu da ülkede yerleşiktir. Boylar arasındaki rekabette ulaş kültürü kadar tarihi husumetler de etkilidir. Hazar boyunca yaşayan Yomutların bu bağlamda ülke yönetiminde etkin olan, Tekelere hiç hoş bakmadığı da bilinir. Ama ilginçtir iş imkânlardan istifade etme boyutuna gelince sadece boy ayrımı ile sınırlı kalmaz ve aynı boy mensupları da çekişebilir. Nitekim *Marı Tekeleri*, *Aşkabat Tekelerine* karşı en az *Yomutlar* kadar öfkeli yorumlar yapabilirler.

⁹⁸ Yıldırım, "a.g.m.", 2012, s. 455.

Henüz uluslaşma sürecini tamamlayamamış bu ülkede kabile ve boy bağları (uruk) ve hangi bölgeden bulunduğu hâlâ bugün bile Türkmenlikten önce gelmektedir. Aidiyet duygusu ulusal değil yereldir ve yönetimde en etkili boy olan Tekelerin Teke olmayanlara, Ahal Tekelerin de Marı Tekelerine karşı duygusal uzaklığı söz konusudur.⁹⁹ Bu durum Türkmenlerin ulus devlet olma anlamında bambaşka bir noktada durduklarının göstergesidir. Gelecekte de bu konunun ülkenin yönetiminde güç mücadelesinde belirleyici olacağı düşünülebilir. Nitekim Hazar kıyısında yaşayan Yomrutların Tekelere karşı mesafeli duruşlarında devletin Tekelerin elinde olduğu düşüncesi hâkimken Tekelerde de Yomrutlara karşı Göktepe’de kendilerine yardıma gelmeyen güvenilmez kabile düşüncesi hâkimdir.¹⁰⁰ İşte aslında Niyazov’un dar bir ulusallıkla ülkeyi birleştirme çabasında bütün bu sorunlar etkilidir ve öncelikleri değiştirmiştir. Sovyet döneminde de milli bir ruh ya da uyanıştan söz edilemez. Bu durum Niyazov’un “*Ruhname*”¹⁰¹ adlı esere niye ihtiyaç duyduğunu kısmen açıklamaktadır. Ruhname yazımı ve içeriği açısından sıradan bir kitap olmakla birlikte Türkmenbaşı’nın izlediği kimlik ve ulus politikaları göz önüne alındığında anlam kazanır.

Türkmenistan’ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından öldüğü 21 Aralık 2006’ya kadar totaliter bir şekilde ve kişi kültü kavramına göre yöneten Sefer Murat Niyazov’un yerine geçen ve 11 Şubat 2007’de ülkenin ikinci devlet başkanı olan Gurbanguli Berdimuhammedov’un seçildikten sonraki bütün olumlu açıklamalarına rağmen esas olarak kendinden önceki liderin politikalarını sürdürdüğü gözlenmektedir.¹⁰² 90’lı yıllar boyunca Türkiye ile daha yakın bir çizgide yürüyen Türkmenistan ya da Devlet Başkanı Türkmenbaşı, 1999’dan başlamak üzere Türkiye’ye ve Türklere karşı daha mesafeli hatta öfkeli bir tavır içine girmiştir. Bundaki en önemli faktörün Türkmen doğalgazını Hazar geçişi ile Batı’ya satma düşüncesinde olan Türkmenbaşı’nın Türkiye’nin Rusya ile Mavi Akım Antlaşması’nı imzalamasıdır.¹⁰³ Bu noktada Türkmenler ya da Türkmenbaşı’nın Türkiye’nin kendilerini taşıyamayacağını ve alternatif aramalarının daha iyi olacağını düşünerek Çin, ABD ve hatta İran alternatiflerini değerlendirmeye başladıkları düşünülmektedir. Oysa 90’lı yıllar Türkmenbaşı’nın piyasa ekonomisine geçme ve yeni düzeni oturtma konusunda Türkiye’den ve Türklere destek aldığı yıllardır. Öyle ki Türkmenbaşı bazı işadamlarını danışmanı olarak dahi atamıştı. Turgut Özal ve Süleyman Demirel’in bu anlamda talimatlar verdiği ve Türkmenistan’daki modern bankacılığın altyapısının Türk uzmanlar sayesinde oluşturulduğu bilinir. TİKA’da bu dönem büyük sorumluluk olarak eğitim projelerine destek vermiştir.¹⁰⁴ Bu

⁹⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 448.

¹⁰⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 450.

¹⁰¹ Niyazov’un şahsi düşüncelerini anlattığı Türkmen halkına kutsal bir kitap gibi sunulan ve okutulması mecbur kılınan, Türkmen tarihi, kültürü ve inançları hakkında görüşlerin anlatıldığı kitap. Bkz. Saparmyrat Türkmenbaşı, *Ruhnama*, Mask Matbacılık Yayıncılık Ltd. Şti, Aşgabat 2001.

¹⁰² Yıldırım, *a.g.e.*, s. 400.

¹⁰³ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 471.

¹⁰⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 470.

anlamda, iki devlet arasındaki siyasal ilişkilerin ilk on yılda, hatta Niyazov'un 2006'da ölümüne kadar pek olumlu geçmemiştir. 1999 yılında Aşkabat'ta düzenlenen bir törende Niyazov'un dönemin Enerji Bakanı Cumhuriyet Ersümer'i azarlaması iki devlet arasındaki ilişkilerde uzun süreli bir donmayı getirmiştir.¹⁰⁵ Niyazov, Türk tarafının Türkmen doğalgazını istemediğini, daha pahalı olmasına rağmen doğalgazı Rusya'dan almak istediğini öne sürer ve "*Türk siyasetinde anlamadığımız bir şey oluyor. Türk politikacılarının bir bölümü halkının çıkarlarını düşünmüyor*" der.¹⁰⁶ Türkmen Devlet Başkanı'nın pek de diplomatik olmayan bu tavrının arka planı hâlâ karanlıktır ve Türkiye'nin enerjisini Türkmen doğalgazını taşıtmaya dönük Hazar geçişi yerine ani bir kararla Mavi Akımla Rus gazını almaya karar vermiş olması düşündürücüdür.

2006'da Niyazov'un kalp krizinden ölmesi sonucu Cumhurbaşkanlığına Berdimuhammedov'un gelmesi önemli bir dönüm noktası gibidir. Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Türkmenistan ile ilişkilerde inisiyatif olarak somut projeler geliştirmeye yönelmiştir. Gül'ün çıkış noktası Türkiye'nin öteden beri sürdürdüğü dil ve etnik köken ortaklığı olmakla birlikte, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın Hazar Denizi üzerinde yaşanan sınır anlaşmazlığının çözümü için arabuluculuk ve Nabucco petrol hattı ile ilişkilendirme çabası durumu pek değiştirmemiştir. Türkmenistan'ın Türkiye ve diğer Türk devletlerine karşı mesafeli duruşunda geçen otuz yıla rağmen çok büyük bir değişiklik olmamıştır. Türk devletlerinin kendi aralarındaki en büyük örgütlenme ve organizasyon olan Türk Konseyi'ne üye olmaktan imtina edilmesi de bunu göstermektedir. Defalarca davet edilmesine rağmen Türkmen yönetimince üyelik kabul görmemiştir. Türkmen Devlet Başkanı Gurganguli Berdimuhammedov'ın Kasım ayında İstanbul'daki zirveye katılacağını ilan etmesi¹⁰⁷ bu süreçteki olumsuzluğu değiştiren bir yaklaşım olmuştur ama bunun bir üyelikle neticelenip neticelenmeyeceğini şu aşamada tahmin etmek zordur.

Türkmenistan tıpkı Kazakistan gibi fosil yakıt rezervleri açısından zengin bir ülkedir ve özellikle ciddi doğalgaz rezervleri ile Rusya, İran ve Katar'ın ardından bölgede dördüncü konumdadır. Ülkede ölçülen tespit edilmiş gaz rezervleri 20 tm3 civarındadır ve her geçen gün söz konusu rakam yeni bulunan rezervler nedeniyle artmaktadır. Bu oran dünya toplam rezervlerinin de % 10'una tekabül etmektedir.¹⁰⁸ Yıllık 3 MMcf'lik üretimi ile küresel üretim sıralamasında 13.likte yer alan Türkmenistan'ın bu üretim hacmi ile hâlâ çok gerilerde olduğu mevcut stoklarından yüzlerce yıl üretim yapabileceği görülmektedir.¹⁰⁹ Oysa British Petroleum firmasının verilerine göre dünyadaki

¹⁰⁵ Türk, "a.g.m.", s. 58.

¹⁰⁶ Hürriyet, *Küstah Türkmenbaşı*, 07.10.1999, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kustah-turkmenbasi-39106266/>Erişim tarihi: 16 Temmuz 2018.

¹⁰⁷ <https://www.sde.org.tr/asya/kasim-2021de-yapilacak-turk-konseyi-istanbul-zirvesine-turkmenistan-cumhurbaşkanı-da-katılacak-haberi-22842/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

¹⁰⁸ <https://www.nsenergybusiness.com/features/biggest-natural-gas-reserves-countries/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

¹⁰⁹ <https://www.worldometers.info/gas/gas-production-by-country/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

doğalgaz rezervi dünyanın toplam ihtiyacını 50 küsur yıl daha karşılayacak ölçüdedir.¹¹⁰ Bu durum Türkmenistan'ın potansiyelinin yüksek ve henüz değerlendirilmemiş olduğunu da ortaya koyar. Öte yandan Türkmenistan'ın bu zenginliği pazarlama ve satma konusunda o denli talihli değildir. Çünkü diğer Türkistan ülkeleri gibi denize kapalı bir ülkedir (*landlocked country*). Bağımsızlık ilanından itibaren ürettiği doğalgazını mevcut hat üzerinden mecburen Rusya üzerinden üstelik geçiş bedeli vererek çok ucuza satmak zorunda kalan Türkmenistan en iyi alternatif olan Hazar geçiş güzergâhını da Hazar'ın statüsü konusunda Azerbaycan ile uzun bir süre uzlaşmayarak Rusya'ya olan bağımlılığını devam ettirmiştir. Hazar'ın statüsü ile ilgili sorunun taraf beş ülkenin anlaşması¹¹¹ ile nihayet 2018 yılında çözülmüş olması da Hazar geçişi ile ilgili yeni bir projeyi gündeme getirmemiştir. 2009 yılında Çin'e döşenen bir hat Türkmenistan'ın ilk alternatifi olmuş ve belki de bu yüzden Türkmenistan var olan durumla yetinir gözükmektedir. Oysa dünyanın % 10 doğalgaz rezervine sahip bir ülkenin kendine yeni alternatif hatlar oluşturması hem üretimini artırması açısından hem de fiyat pazarlığı konusunda onun elini güçlendirecektir.

Özbekistan örneğinde olduğu gibi, Sovyetler dönemi refleksleriyle hareket etmekten kaynaklanan bir zorlanma bağımsızlığın ilk on yılında Türkmenistan'da da görülmüştür. Türkiye-Türkmenistan arasındaki ticari ilişkilerle ilgili ilk anlaşmanın 1992 yılında yapılmış olmasına rağmen hızlı bir gelişme gösterilememiştir. Bunun bir nedeni de Türkmenistan'ın dış ticaretini ilk yıllarda ağırlıklı olarak karşılıklı ürün takasına dayandırmasıdır. Bu ekonomi politikası 1996'dan başlayarak kademeli olarak değiştirilmiş ve ilk olarak pamuk, kereste, petrol ve petrol ürünlerinin takas yoluyla ihracatı yasaklanmıştır. Ekonomik göstergeler bağlamında gecikmenin bir nedeni de Türkmenistan'ın eski Sovyet ülkelerine yaptığı doğalgaz satışının alacaklarını tahsil edemesidir. Yine de Türkiye'nin Türkmenistan'a yaptığı ihracat 1992 yılından başlayarak artış göstermiştir. 1992'de 7,2 milyon ABD doları ile başlayan ihracat 2002'ye gelindiğinde 109 milyonu bulmuştur.¹¹² 2002 rakamlarına göre, ilk on yıl içinde Türkiye-Türkmenistan dış ticaret hacmi sadece 216 milyon ABD dolarıdır.¹¹³ Bu rakam söz konusu dönemde iki kardeş ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin olması gerekenden çok daha düşük olduğunu göstermektedir. Türkmenistan'da ülkeyi terk eden nüfusun büyük ölçüde eğitilmiş ve vasıflı olması nedeniyle ülkede ciddi bir vasıflı işgücü eksikliği de söz konusudur¹¹⁴ ve bu durum ülkenin ekonomik potansiyelini tam kullanması

¹¹⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 402.

¹¹¹ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/5-ulke-hazar-denizinin-hukuki-statusu-konusunda-anlasti/1228982>.

¹¹² Gül Turan - İlter Turan - İdris Bal, "Turkey's Relations with Turkic Republics", *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, Ed. İdris Bal, Brown Walker Press, Boca Raton 2004, s. 320.

¹¹³ Fahri Türk, "Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 2, No: 2, 2010, s. 61.

¹¹⁴ Erdoğan Yıldırım, "Türkmenistan: 'Aşiretten Ulusa'", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Bahm, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 404.

önünde engel teşkil etmektedir. Açık ülke olmayı mevcut rejim için tehdit gibi algılayan ülkenin en azından kardeş ülkesi Türkiye için bu durumu değiştirmesi onun bu ciddi handikapını gidermesi için bir yol olabilir. Kuşkusuz bu konudaki asli sorumluluk Türkiye'ye düşmektedir ve Türkmenistan'ı ikna edecek yolları bulmalıdır. Haziran 2018'de açılışı yapılan Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ile Azerbaycan doğalgazının Avrupa'ya sevkiyatı için altyapı bitirilmiştir. Hazar üzerinden yapılacak kısa bir geçişle TANAP hattına bağlanılıp doğalgaz sevkiyatı için yeni bir hat oluşturulması Türkmenistan'ın elini güçlendirecek ve kuşkusuz bu süreçte üç kardeş ülkenin ticari ilişkilerini arttıracaktır.

45 milyar USD'lık bir milli gelire nispeten başarılı bir ekonomik performans sergileyen ülke bu gelirini tahmin edileceği üzere büyük ölçüde fosil yakıtlardan elde etmektedir ama milli gelirin paylaşımı ve dağıtılmasında ciddi sorunlar olduğu göz ardı edilemez. Nitekim 7.5 milyar USD'lık ihracatı fosil yakıt ağırlıklıdır ve 3-4 milyar USD civarında seyreden ithalatı muhtelif ekipmanlar araç ve ilaç ağırlıklıdır. İhracatında Çin, söz konusu doğalgaz hattı nedeniyle baskın alıcı konumundayken ithalat mallarını ağırlıklı Türkiye, Rusya, Çin ve Almanya'dan gidermektedir.¹¹⁵ Niyazov'un 2006'da ölümünden sonra Berdimuhamedov'un cumhurbaşkanı olması Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkileri de olumlu yönde etkilemiştir. Bunun yanı sıra, 2010 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Türkmenistan'a doğrudan yatırımı da özellikle inşaat, enerji ve tekstil sektörlerinde toplam 340 şirketi bulmuştur. Türk yatırımcılar, Türkmenistan'daki toplam yabancı sermayenin % 35'ini kapsar duruma gelmiştir.¹¹⁶ Ancak 2016 yılından başlayarak Türkiye-Türkmenistan dış ticaret hacminde dikkat çekici gerileme olmuş ve 2014'te 2,8 milyar ABD dolarını bulan ticaret hacmi, 2016'da 1,3 milyar dolara gerilemiştir.¹¹⁷ Yinede genel itibarıyla bugüne kadar, Türk şirketlerinin, Türkistan'da en çok proje üstlendikleri ülke Türkmenistan olmuştur. Bu ülkede 1991'den 2010 yılı sonuna kadar 21 milyar dolar değerinde, toplam 600'ün üzerinde proje gerçekleştiren Türk şirketleri ile Türkiye, Türkmenistan'a en fazla yatırım yapan ülke de olmuştur. Bu sonuç, Türkiye'nin Türkmenistan'ın dış ticaretinde, Rusya Federasyonu'nun önüne geçerek ilk sırayı alması gibi önemli bir başarının göstergesidir. Bağımsızlığının ilk yıllarında Türkmenistan'da faaliyet göstermeye başlayan büyük şirketler yerlerini zamanla küçük ve orta büyüklükteki işletmelere nispeten küçük KOBİ tarzı firmalara bırakmıştır. Bu yüzden hâlihazırda Türkmenistan'daki Türk şirketlerinin büyük ölçüde bu tarz küçük ve orta ölçekli firmalardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Türkmenistan'daki yasal düzenlemeler gereğince bu şirketlerin tamamına yakını Türkmenistan'da kurulmuş veya kamu ihaleleri olarak büyümüşlerdir. Yine de bu

¹¹⁵ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkmenistan/>Erişim tarihi: 25:10.2021.

¹¹⁶ Rıdvan Karluk - Ayşe Hiç Gencer, "Orta Asya'da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017, s. 220.

¹¹⁷ Faruk Aydın, *Türkmenistan'ın Dış Politikası*, 2018, <https://www.stratejikortak.com/2018/02/turkmenistanin-dis-politikasi.html>/Erişim tarihi: 17 Temmuz 2018.

KOBİ'ler, sayı olarak en fazla işletmenin bulunduğu grup olmakla beraber, iki ülke arasındaki ticaret hacmine fazla katkı sağlamamaktadırlar. Toptan ve perakende satış şeklinde faaliyette bulunan Türk KOBİ'leri daha ziyade, inşaat malzemeleri, mobilya, konfeksiyon, elektronik ürünler, beyaz eşya ve otomobil ticareti yapmaktadırlar.¹¹⁸ Bu durum fosil yakıt ağırlıklı ekonomiyi ve pamuk üretimi ağırlıklı tarım sektörünü çeşitlendirme ve katma değer etkisiyle ülke ekonomisine ciddi katkı sağlamaktadır. Niyazov'un 2006'da ölümüne kadar 476 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Berdimuhamedov'un iktidara geçmesiyle ise, 2007'de hacim hatırı sayılır bir yükselme ile 737 milyon doları bulmuştur. 2012 yılı iki ülke ticaret hacmi açısından altın yol olmuş ve ticaret hacmi 3,5 milyar dolar olmuştur.¹¹⁹ 2014 yılına gelindiğinde 3 milyar dolara yaklaşan ticaret hacmi, sonraki yıllarda düşüş göstererek 2017'de 1 milyar 442 milyon dolara gerilemiştir. Niyazov döneminde Türkiye'nin sürekli olarak ticaret fazlası vermesine karşılık Berdimuhamedov'un döneminde de 2007 yılı hariç süreklilik göstermiştir. Hacmin son üç yılda gerilemesine paralel olarak ticaret dengesi de azalmıştır, ancak Türkiye'nin fazla vermesi durumunu korumuştur.¹²⁰ Türkiye'nin ihracatında ana kalemleri arasında elektrikli ve elektronik ev aletleri, televizyon, ses kayıt cihazları, demir ve çelikten yapılmış ürünler, çeşitli alanlar makine ve teçhizat, beyaz eşya, mobilya ve çeşitli tekstil ürünleri yer almaktadır. Buna karşılık Türkiye Türkmenistan'dan pamuk, tarım ilaçları, tekstil ürünler, mineral yağlar ithal etmektedir.¹²¹

Türkmenistan Türk özel sektör firmalarının dünya yüzünde en fazla proje üstlendikleri ülkeler arasındadır. Türkmenistan'da faaliyet gösteren 600'ü aşkın firma çeşitli sektörlerde yürüttükleri proje toplam tutarı 34 milyar doları aşmaktadır. Aşkabat Havalimanı projesi bir Türk firmasının bugüne kadar tek bir proje başına alınan en yüksek tutarla birinci olmuştur.¹²² Ticari ilişkilerdeki bu seviye Türkiye'nin Türkistan'daki en başarılı pazarının her şeye rağmen Türkmenistan olduğunu işaret etmektedir.

5. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Türkiye, Sovyetler Birliği'nin beklenmedik ve şaşırtıcı çöküşü üzerine Türkistan coğrafyasındaki kardeş ülkelerini hemen tanımıştır. Ama maalesef hazırlıksız yakalanmıştır ve asırlardır ayrı kaldığı kardeşlerinin yaşamış olduğu siyasi ideolojik ve kültürel değişim hakkında bilgisizdir. Türkiye'nin doktrin olarak elinde var olan tek araç, Türk milliyetçilerinin on yıllarca propagandasını yaptığı Turancılık ya da Pantürkizm olarak bilinen Türk halklarının bağımsızlığı ve birliği yönündeki ideoloji idi. Bu ideoloji düşünce yapısını büyük ölçüde esir Türkler kavramı üzerine oturtmuştu ve Sovyet dönemi bo-

¹¹⁸ Durmuş - Yılmaz, *a.g.e.*, s. 523.

¹¹⁹ Mehmet Seyfettin Erol, "Yeni Büyük Oyunda Türkiye-Türkmenistan İlişkileri ve Türkmen Hatırı", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013, s. 1836.

¹²⁰ Ticaret Bakanlığı Portalı, *a.g.e.*

¹²¹ ITC, "Trade Map", https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|792||795||TOTAL||2|1|1|2|1|1|1|1|1|1/Erişim tarihi: 23 Temmuz 2018.

¹²² Erol, *a.g.e.*, s. 1836.

yunca oluşmuş olan zihni ve fikri değişiklikler bilinmiyordu. Bağımsızlığını kazanan kardeş ülkelere kavuşma noktasından hareketle yapılan hamlelerin muhataplarının da hemen kabul göreceği var sayılmıştı. Ne var ki, Türkistan coğrafyasının yeni kimlikli bu ülkeleri, Türkiye ile aynı frekansta değillerdi. Yeni bağımsız olmanın verdiği fırsatlardan yararlanarak kendi ihtiyaç ve çıkarları doğrultusunda dünyanın her yerinden farklı ülkelerle ilişki geliştirmek, bu yeni ulus devletlerin öncelikli ve müşterek konusuydu. Türkiye ile de bu bağlamda ilişki kurup fayda maksimizasyonu sağlamak niyetindeydiler. Bağımsızlıktan itibaren Türkiye-Türkistan Devletleri arasındaki ilişkiler her birinin kendi özgün koşullarına da bağlı olarak iniş ve çıkışlar yaşadı. Siyasi ve ekonomik ilişkilerdeki performans büyük ölçüde bu parametrelere bağlı olarak oluştu.

Türkiye'nin homojen ve bütüncül bakış açısından farklı olarak, bu ülkelerin Sovyet mirası etnik farklılıkları yeni kimlikler olarak büyük ölçüde kabul görmüş ve Türk halklarının atayurdunda bir işgal ve izleyen süreçten ideolojik değişim ve dönüşüm yaşayan Türk devletlerinin bağımsızlıktan günümüze kadarki 30 yıllık değişimleri geçmişlerinden kopuk olmamakla birlikte büyük ölçüde özgündür. Bu bağlamda her bir ülkenin durumu ve geçirdiği değişim dönüşüm süreci bu kısa çalışmada olabildiğince ortaya konmaya çalışılmıştır. Sovyet mirası yeni ulusal kimliklerle uluslararası arenaya çıkan bu devletler, belki de zorunlu oldukları için olanı sürdürme ya da bir bakıma derinleştirme yolu gitmişlerdir. Süreç henüz tamamlanmadığı için ve yeni nesillerin küresel algıları ulusal olanları sorgulatacağı için gelecek yıllarda yeni değişimleri görebileceğiz. Bunların bir kısmı sorunsal olarak ortaya çıkarken bir yandan da bölgenin jeopolitik konumu gereği bir entegrasyon gerekeceğinden Türkistan birliği veya Türkistanlık kimliği sorgulanıp bir alternatif olmaya devam edecektir. Aksi takdirde mevcut şartlar ve sorunlar bölgedeki bu kardeş devletleri o veya bu sebeple karşı karşıya getirebilir. Kapsayıcı üst bir kimlik bölge için hem zorunlu hem de gereklidir. Kanaatimce Türkistan'ın doğusunu oluşturan ve 1949 yılından beri Çin Halk Cumhuriyetince işgal altında tutulan bölgenin bağımsızlığını alacak olması Türkistan'ın birleşme ve entegrasyon sürecini hızlandırabilirdi. Bu birleşme bazıları tek bir devlet olma gibi bir anlam verebilir ki öngörümüz bu yönde değildir. Var olan devletler asgari müşterekleri belirleyip tıpkı bir Avrupa Birliği ya da Avrasya Birliği, Latin Amerika Birliği tarzında entegre olup siyasi, iktisadi ve sosyal olarak bir birliğe dönüşebilirlerdi. Çok daha az benzerlerin bunu yapmış veya yapıyor olmaları, *landlocked* ülkelerden oluşan bu coğrafya için daha büyük bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

İncelediğimiz ülkelerin tamamının birbiri ile hem sınır hem etnik azınlıklardan ötürü sorunları da mevcuttur. İktisadi olarak birbirlerini tamamlamaya ve üretim kapasitelerini birlikte artırmaya ve böylece pazarlık güçlerini artırmaya uygun kaynakları bulunmaktadır. Bölge halklarının ve yöneticilerinin siyasi ve iktisadi olarak birleşme ihtiyacının onları zorlamaya başlamasına kadar sorunların süreceği tahmin edilebilir. Küresel ve bölgesel güçlerin etkinlik mücadeleleri de hesaba katıldığında, Türkiye'nin bölgede istenilen

düzye de siyasi başarı göstermesinin önündeki engeller de daha iyi anlaşılabilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin, kardeş ülkelerine entelektüel ve motivasyon desteği sağlaması ve onları cesaretlendirmesi olasıdır. 1990'ların başında, "model ülke" olarak algılanmasına ve gösterilmesine rağmen, başarısızlıklar yaşanmış olması buna engel değildir. Akademik ve analitik yaklaşımlar yeni sorunların oluşmasına mani olabilir. Türk Konseyi bütünleşme için doğru bir kurumdur ve etkinliğini artırması entegrasyon sürecini kolaylaştıracaktır. Bu süreçte artık yardıma muhtaç tecrübesiz kardeş ülkeler değil işbirliği yapılması gereken eşit kardeşler olacaktır, olmalıdır. Türkistan'daki yetişmiş insan gücü Türkiye için de kullanılabilir bir avantajdır. Karşılıklı olarak üstünlüklü alanlarda işbirliği ve yardımlaşma imkânları saptanıp her platformda ortaya konmalıdır. Sürecin rekabetçi ve diğer ülkeler için rahatsız edici görünmemesi için bölgede Çin ve Rusya işbirliği gereklidir. Türkistan coğrafyasının büyük iki ülkesi Çin ve Rusya, Türkistan ülkelerinin doğal ve göz ardı edemeyecekleri komşularıdır. Üstelik Rusya'nın bu ülkelerle Çarlık Rusyası ve Sovyet döneminden beri devam eden girift ilişkileri mevcuttur. Bunların farkında olan Türkistan ülkeleri de zaten her iki ülke ile çok yönlü ilişkileri çoktan oluşturmuşlardır. Rusya ile bölge ülkelerinin entegrasyonun altyapısı zaten mevcuttur ve bu hiç zor olmamıştır. Çin ise büyüyen ve hammadde ihtiyacı hızla artan bir ülke olarak bölgedeki petrol, doğalgaz, altın ve uranyum, gibi yer altı zenginliklerinden pay alma isteği duymuş yanı sıra bu ülkelerdeki temel tüketim ihtiyaçlarından ötürü buranın pazar potansiyelini de dikkate almıştır. Yani bu Çin için çifte kazanç durumudur. Coğrafi yakınlık avantajı da elini güçlendirmiştir. Elbette, bu potansiyelin cezbettiği ülkeler sadece Rusya ve Çin olmamıştır. Yanı sıra ABD, Kanada, İngiltere, Fransa gibi Batılı ülkelerin doğrudan veya dolaylı olarak bölgedeki pek çok proje için istekli olduğu görülmüştür. Özetle Türkiye alternatifsiz değildir ve akılcı etkileyici çok yönlü politikaları üretecek uygulayacak entelektüel birikimi oluşturmak zorundadır. Dünya tarihi aynı kökenden gelen aynı dili konuşan ülkelerin rekabetini de çatışmasını da görmüştür. Duruma sadece bu iki parametre ile yaklaşmak sığ bir strateji olacaktır ve nitekim bu durum daha 90'lı yıllarda belli olmuştur. Türkiye, bu kardeş ülkelere etnik (Türk) ve dini (Sünni-Müslüman) aynılık bağlamında yaklaşarak ve her bir ülkeyi homojen bir bütün olarak görmeye devam etmiş ve etkinliğini kaybetmiştir. Bu ve buna benzer sebeplerle enerjisini ve kısıtlı kaynaklarını sadece bu bağlamda harcamış ve tüketmiştir. Elbette Türkiye'nin, dış politikasında, etnik ve dinsel kimliklerin ortak olduğu, belirli kültürel referansları paylaştığı bir coğrafya ile bu paydaları vurgulayan bir politika izlemesi doğal karşılanabilir, fakat sorun, Türkiye'nin bu etnik ve dinsel paydadan çok fazla getiri beklentisine girmesidir ve daha da kötüsü sonuç alamamış olmasıdır. Bu beklentinin Türkistan ülkeleri tarafından karşılanmamasının sebebi sadece siyasiler cephesinde değil akademik alanda da tam anlaşılammış ve hatta bir küskünlük havası yaratmıştır.

Türkiye'nin bu dönemde bölgedeki etkinliğini iyice yitirmesine ülkeler bazında bakacak olursak, en belirgin özellik veya sorunun Özbekistan için

muhafif lider Muhammed Salih faktörü, Kazakistan için yüksek oranlı Rus azınlık ve Rusya faktörü, Türkmenistan için Türkmenbaşı'nın liderlik tarzı (kişi kültü) ve uygulamaya koyduğu sözde denge ve tarafsızlık politikası ve Kırgızistan'ın iktisadi ve siyasi istikrarsızlığını aşamaması gösterilebilir. Bu temel sorunlar ve buna ilaveten yaşanan pek çok sorun, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğine ket vurmuş ve arzulanan iyi ilişkiler seviyesine gelinememiştir. Elbette buna ilaveten Türkiye'nin kendi iç sorunları ve kullanabileceği güç unsurlarının azlığı da eklenebilir.

Her bir bölge ülkesi ile Türkiye arasındaki ilişkilerin yoğunluk düzeylerine bakıldığında Kazakistan'la oluşturulan hızlı ve yoğun ilişkilerin diğerlerinde nispeten düşük tempoda olduğu görülür. Türkiye'nin yaklaşımından kaynaklanan algı sorunu dışında, Türkistan ülkeleri de kendi aralarında bir söz birliği oluşturabilmiş değildir. Her ülkenin kendi içindeki siyasal ve ekonomik gelişmeler de birbirlerinden farklı yaklaşım içinde olmalarının bir nedeni olarak görülebilir. Bu anlamda, 90'lı yıllar, ilişkilerin tanımlanmasına yönelik girişim ve denemelerin yapıldığı yıllar olarak görülebilir. Sonuç olarak, ekonomik ve ticari ilişkilerin reelleşip hız kazanması 2000'li yıllardan sonra olabilmıştır. İlişkilerdeki beklentiler ve sonuçlar yaklaşımının incelenmesi yalnızca birkaç sebeple konunun izah edilemeyeceğini göstermektedir. Ama genel çerçeve itibarıyla Türkiye'nin bölgeye ve Sovyetler sonrası döneme hazırlıksız olması, ilişkilerdeki yetersizliğin en temel sebebidir. Bu da büyük ölçüde Soğuk Savaş'ın getirdiği gergin ortama ve Türkistan coğrafyası ile ilgilenmenin Pan-Türkizm olarak algılanması hatasıdır. Bu konu günümüzde bile yüzde yüz hallolmuş değildir. Bir diğer temel sebep Türkistan ülkelerinin de Sovyet döneminde uygulanan politikalar nedeniyle bağımsızlığa hazır olmamalarıdır. Âdeta serbest bırakılmış bu devletler gerçek bağımsızlık için ciddi siyasal, ticari, hukuki ve sosyal değişikliklere ihtiyaç duymuşlardır. Bu değişimde kendilerine en çok fayda sağlayan her ülkeyle ilişki kurmaya da sıcak bakmışlardır. O yüzden incelemeye çalıştığımız 30 yıllık süre ve bu süreçteki değişim parametreleri önemlidir ve gelecekle ilgili ipuçları vermektedirler.

Türkiye'nin en bariz hatası soy ve dil bağına sahip olduğu Türkistan'daki bu yeni devletleri aynı kefeye koyup başlangıçta aynı stratejileri uygulaması olmuştur. Oysa tarihi Türkistan coğrafyasının batısında yer alan ve iki asra yakın bir süre Rus ve Sovyet kontrolünde kalan bu bölge ve halkları hem tarihsel ve sosyolojik farklılıkları hem de Rus ve Sovyet etkisi ile oluşmuş olan yeni ulus yaratma süreçlerinin etkisiyle oldukça farklılaşmışlardı ve Türkiye'de bu değişimi gözlemleyip analiz edecek entelektüel ve siyasal bir altyapı bu devletler bağımsızlığını ilan ettiklerinde mevcut değildi. Sadece Türk etnik kökeni ve dilsel akrabalık unsurlarının kullanılması bu nedenle sığ kalmış, Türkiye'yi ve uyguladığı politikaları etkisizleştirmiştir.

Oysa yetkin uzman ve akademisyenlerce her bir ülke ile ilgili dilsel dinsel kültürel sosyolojik raporlar hazırlatılarak, yol haritası ve uygulanacak politikalar buna göre belirlenebilirdi. Benzer çalışmaların hiçbir etnik ve tarihi yakınlıkları olmadığı halde ABD, Japonya ve Almanya tarafından hazırlatıl-

dığına bizzat 1993-1994'de UNDP¹²³ Bişkek ofisinde çalıştığım dönemlerde gözlemlemiş bulunmaktaydım. Üzücüdür, Türkiye sınırlı kaynaklarını büyük ölçüde plansızca harcamış ve sonuçlarını tetkik edip değerlendirmesini yapacak yetkin kadrolarının olmaması nedeniyle de bölgedeki potansiyel gücünü ziyan etmiştir.

Yine de bağımsızlıklarından itibaren Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile olan ilişkileri genel itibarıyla üç döneme ayrılabilir. İlk dönem bağımsızlıktan itibaren geçen üç-dört yıldır. Bu dönem Türkiye'nin bölge ülkelerine sadece duygusal ama hazırlıksız yaklaştığı dönemdir. Bu dönemin başında Türkiye'nin model ülke olarak sunulması, "*Çin'den Adriyatik'e Türk Dünyası*" söylemi, Türk asrı gibi söylemler başarılı olmamışsa da Türkiye imkânları ölçüsünde kardeş ülkelerinin bağımsız devlet olarak dünya siyasetinde yer almaları için katkı sağlamış ve destek vermiştir. İkinci dönem Türkiye'nin bölgeden uzaklaşıp kendi iç meselelerine odaklandığı dönemdir ki bu dönem yeni milenyumun başına ya da üçüncü döneme kadar sürmüştür. Duygusal ilk dönemi izleyen 1996-2002 yılları arasındaki, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerdeki beklentilerin gerçekler karşısında sorgulanır olduğu, hatta cazibesini yitirmeye başladığı yıllardır. Bu dönemde Türkiye ve Türkistan ülkeleri arasında ve hatta Türkistan'daki bu ülkelerin kendi aralarındaki ilişkilerde sorunların derinleşmeye başladığı görülmüştür. Bu dönemin en belirgin özelliği, bölgedeki her ülkenin kendi çıkarları doğrultusunda, son derece zor bir coğrafyada çok yönlü ilişki tercihlerine zorlanması ve bu çıkarlar doğrultusunda Türkiye ile ilişkilerin yönünü ve yoğunluğunu kendilerinin belirleme kararlılığını taşımalarıdır. Üçüncü ve halen devam eden dönem 2000'li yıllardan günümüze kadar olan süreçtir. İlk dönemle ilgili başarısızlık algısına rağmen, Türkiye'nin kendisi ve bu ülkeler için katkısı göz ardı edilemez. Türkiye uluslararası arenada yer edinmeye çalışan kardeş ülkelerinin uluslararası örgütlere katılımı ve dış ilişkiler konusunda kendi tecrübesinin azami ölçüde sunmuştur. Piyasa ekonomisine geçmenin zorlukları ile boğuşan ve özel sektörü olmayan bu ülkelere Türkiye'nin ticaret, enerji, müteahhitlik, imalat, ulaşım ve iletişim alanlarında önemli katkıları da olmuştur. Bölgenin, Türk işadamları için yatırıma cazip bir alan haline getirilmesi ve neticede ekonomik ilişkilerin bu derece gelişmesinde önemli unsurlardan biri, Türkiye'nin bölge ülkelerine açtığı, toplamı yaklaşık 1,2 milyar doları bulan kredilerdir. Bütün bunların sonucunda da Türkiye'nin bölge ülkelerine ihracatı yıllık 2,5 milyar doları civarında seyretmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye'nin bağımsız Türkistan ülkeleri ile ticaret hacminin toplam ticaret hacmi içinde henüz dikkat çekecek bir düzeye ulaşmadığı söylenebilir. TÜİK verilerine göre, 2017 itibarıyla Türkiye'nin Türkistan ülkeleri de dâhil olmak üzere Türk cumhuriyetlerine ihracatı, toplam ihracatın % 2,2'sini oluşturur. Bu ülkelere yapılan ithalat ise toplam ithalatın % 1,5'udur.¹²⁴ Bu veriler bütün pozitif yöndeki gelişmeye

¹²³ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı - BM'in küresel kalkınma için oluşturduğu bir programdır ve özellikle kalkınmakta olan ülkelere faaliyet gösterir.

¹²⁴ TÜİK, "Dış İstatistikler - Ocak 2017", <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24822/> Erişim tarihi: 22 Temmuz 2018.

rağmen Türkiye ve Türkistan ülkeleri arasındaki ticari ilişkinin hâlâ sığ olduğunu ve henüz istenen seviyeye ulaşmamış olduğunu da göstermektedir.

ABD'nin bölgeyi İran etkisinden korumak ve Rusya'dan temizlemek adına Türkiye'yi motive ettiği de ileri sürülür. Sonrasında çıkan sorunlar karşısında ABD bölgede yeni politikalar ve yeni ittifaklar kurma gereği hissetmiş ve Türkiye'yi dışlamıştır. Hiçbir Batılı ülke Sovyetler Birliği'nin halefi konumundaki Rusya gibi bir askeri gücü karşısına almazken Türkiye'nin 2001 yılına kadar bölge ülkeleri ile askeri işbirliği yapan tek NATO ülkesi Türkiye olmuş olması bu süreçten farklı tutulamaz ve faydası göz ardı edilemez. Nitekim bu yüzden Türkiye 2000 yılına kadar 4 bin civarında askeri öğrenci ve subaya eğitim vermiştir. Eğitimin yanı sıra bölge ülkelerinin ordularına askeri teçhizat da sağlanmıştır. Burda asli amaç Rusya'nın ve Rusların bu ülkelerin ordularındaki etkinliğini kırmak şeklindedir ve aslında bunun bir Amerikan planı olduğu ve Türkiye'ye görev verdiği de bazılarınca akla getirilmektedir.

Başlangıçta bu kardeş ülkelerin Türkiye'den beklentileri öncelikli olarak Rusya'nın hegemonyasından bir an önce kurtulup planlı ekonomik yapıdan serbest piyasa ekonomik yapıya geçiş ve özgür dünyaya açılmada Türkiye'nin tecrübesinden faydalanarak doğal kaynaklarını en uygun şekilde değerlendirip ekonomik avantaj sağlanarak biriktirilecek finansal kaynaklarla kısa sürede sanayileşip kalkınmalarını çabuklaştırmak olmuştur. Bu kapsamda yasal düzenlemeler ve ekonomik alt yapının kurulmasında Türkiye'nin mali, teknolojik, teknik, finansal ve ekonomik yardımlarını alabilecekleri inançları vardı. Kısa süre sonra anlaşıldı ki Türkiye teknolojik ar-ge alt yapısıyla ileri teknolojileri üretme yeteneğine sahip değildi. Sanayi üretiminde kullandığı üretim araç ve gereçlerini Batı ülkelerinden transfer etmekteydi. Dış ödemeler bilançosu kronik olarak büyük açıklar vermekte devlet dış borçlarını ödeyebilmek için IMF'le 18 kez *standby* anlaşması yapıp uluslararası piyasalardan borç arayışı içerisindeydi. Dolayısıyla, Türkiye'nin bu durumunu gören bölge ülkeleri ekonomik kalkınmalarını bir an önce gerçekleştirebilmek için Avrupa, ABD, Çin ve gücünü artan petrol fiyatları ve Putin yönetimi ile tekrar toplanan Rusya ile geliştirme arayışına girmişlerdir. Bu arada en zor anlarında yardımlarına koşan kardeş Türkiye Devleti'ni incitmek için ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlayacak küçük ve orta büyüklükteki projelerin gerçekleştirilmesinde Türk firmalarına öncelik verilmiştir. Gerçekten de firma sayısına bakılırsa bölgede en çok işletme Türklere aittir. Bu işletmeler genellikle birkaç kişinin istihdam edildiği restoran, kafe, eğlence merkezleri ve inşaat firmalarıdır. Büyük ölçekli Türk firma sayısı azdır. Bu faktörler mevcut ekonomik potansiyelin tam olarak kullanılamamasında Türkiye'nin zayıf yönlerini oluşturmaktadır. Diğer taraftan, mevcut potansiyelin kullanılamaması yönünde bölge ülkelerinden kaynaklanan engellerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Sovyetler'in dağılmasıyla beraber bu yeni ülkelerde uzun bir süre yönetimde otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Yasaların yetersiz olması ve uygulamadaki yetersizlikler nedeniyle ekonomik faaliyetlerde caydırıcı bürokratik uygulamalar ve her bir işlemde görevlilerin rüşvet talebi, yatırım ikliminin çekici değil itici olması sonucunu doğurmuştur. Bu yüzden bazı Türk işletme-

ler bu güvensiz iş ortamında daha fazla barınamamışlar, işlerini tasfiye edip ya başka ülkelere gitmişler veya Türkiye'ye dönmüşlerdir.

Ayrıca bölge ülkelerinde güvenli ve istikrarlı yatırım ortamının oluşmamasında bir diğer engel de her bürokratik kademede yaygın olan rüşvet ve haksız kazanç uygulamalarıdır. Politik gücün küçük bir grup tarafından kullanılması bu sorunun devam etmesine yol açmaktadır. Yasal düzenlemeler yapılsa bile uygulamada sorunların sürdüğü gözlenmektedir. Temiz ve güvenli bir bürokratik kadro için Türkistan ülkelerine hâlâ çok iş düşmektedir ve bu sadece Türk işadamlarını değil başka ülkelerden gelecek olan potansiyeli de artırıp bölgede iş yapma konusunda cesaretlendirecektir. Her bir ülkede oranı içeriği değişmekle birlikte kamu kaynaklarının kullanımı ve paylaşımında öncelikli ve ayrıcalıklı gruplar mevcuttur. Bu durumun siyasi makamların kullanımında bir rekabet ve güç savaşı doğurduğu ülkeler anlatılırken kısmen bahsedilmiştir.

Üniversiteler her ülkede reel sektörle ve toplumla ilişkili kurumlardır. Yanı sıra bu üniversite başka bir ülke tarafından açılmışsa o üniversitede eğitim gören yerel gençler kurucu ülkenin fahri konsoloslarına dönüşüverirler. Türkiye bağımsızlıklarını kazandıktan sonra iki Türkistan ülkesinde Kazakistan ve Kırgızistan'da üniversiteler açarak yerel temsilciler kazanma adına çok yararlı bir adım atmıştır. Türk yatırımcılarının bölge ülkelerinde gereksinin duyacakları nitelikli işgücünün sağlanmasında ve toplumda Türkiye'nin tanınırlığını ve yumuşak gücünü artırma adına tıpkı Kazakistan ve Kırgızistan'da olduğu gibi diğer üç ülkede de Türkiye'nin ortaklığında üniversiteler açılmalıdır. Bu kapsamda Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan ile ortak üniversiteler kurmak için gerekli görüşmeler yapılmalıdır.

Türk dilli devletlerden öğrenciler getirterek Türkiye'de okumalarına dönük olarak hayata geçirilen Büyük Öğrenci Projesi¹²⁵ maalesef istenen olumlu neticeyi vermemiştir. Bu ülkelerden gelmeleri sağlanacak öğrencilerin Türkiye'nin bölge ülkelerindeki gücünü artıracak donanımda ve maneviyatta olan gençlerden seçilerek iyileştirilmesi gerekliliği vardır. Bir diğer düzenleme de bu öğrencilerle ilgili oluşturulacak takip sisteminde yapılmalıdır. Böylece her bir ülkeden uygun nitelik ve nicelik açısından seçilen doğru öğrenciler bu takip sistemi ile Türkiye ve öğrencilerin geldikleri ülkeler arasındaki akademik proje ve ticari maksatlı kullanılabilir. Bugüne kadar Türkistan ülkelerinden yükseköğrenimlerini Türkiye'de tamamlayan öğrenci sayılarına bakıldığında en fazla öğrencinin Türkmenistan'dan gelmiş olduğu görülür. Ardından sırasıyla Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gelmektedir.¹²⁶ Özbekistan öğrencilerini bu programdan çektiği için zaten Özbek öğrenci sayısı azdır. Oysa nicelik ülke nüfuslarına göre oluşturulmalı ve Özbekistan'dan en fazla öğrenci alınmalıdır. Ardından ülke nüfuslarına göre Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gelmelidir. Ama üzücü olan bu projede tabiki sadece nicelik değildir. Nitelik açısından da sorunlar mevcuttur.

¹²⁵ Yılmaz - Kılıçoğlu, "a.g.m.", s. 173.

¹²⁶ Yılmaz - Kılıçoğlu, "a.g.m.", s. 173.

Türkistan ülkeleri ve Türkiye arasındaki bir diğer sorun lojistik ile alakalıdır. Zira Türkiye'nin bölgeyle direk ulaşım bağlantısının olmaması bölge üzerinde Türkiye'nin siyasi, ticari ve ekonomik etkinliğini azaltmaktadır. Bölge ülkeleri ile Türkiye arasında ulaşım ağı ya İran ya Ermenistan ya da Gürcistan üzerinden kurulmak durumundadır. Bunlardan ilki İran'ın bölgedeki siyasi rakip olması ve yanı sıra uluslararası ambargo uygulanan bir ülke olması nedeniyle devre dışı kalmasıdır. Ermenistan hattı ise Nahcivan ve Azerbaycan arasında Zengazur geçişi nedeniyle kilitlenmektedir ve daha da kötüsü Ermenistan'ın Azerbaycan'ın resmî toprağı olan Dağlık Karabağ ve civarındaki bölgeleri geçen seneye kadar işgal altında tutmuş olması nedeniyle devre dışı kalmıştır. Zengezur geçişli bir demiryolu ve karayolu inşası için varılan mutabakatın hayata geçirilip geçirilemeyeceğı bu opsiyonun akıbetini belirleyecektir. Açık kalan tek seçenek Gürcistan geçişidir ki bu da tamamen risksiz değildir. Çünkü Gürcistan'ın iki bölgesi (Abhazya ve Güney Osetya) Rusya destekli güçlerin işgali altındadır ve bu durum bölgede potansiyel çatışma ihtimalini artırmaktadır. Türk basınında son zamanlarda sıkça yer alan Demir İpek Yolu¹²⁷ bu seçeneğın olabilirliğini ve işlerliğini daha da artırmış görünmektedir. Hâlihazırda, Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattının, Türkiye'nin Türkistan pazarına daha avantajlı ve ucuz bir şekilde ulaşabilmesi için hayati öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu hat tek başına yeterli değildir. Hazar Denizi geçişi ve Türkistan devletlerinin kendi aralarında doğu-batı ekseninde demiryollarının inşası ve var olan hatların iyileştirilmesi konusunda Türkiye'nin bölge ülkeleri ile işbirliğine gitmesi ve bu yönde somut adımlara öncülük etmesi gerekmektedir.

Başka bir ulaşım projesi ise Karadeniz-Azak Denizi-Volga Nehri-Don Nehri-Hazar Denizi kanal projesidir. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nca düşünülen ama çeşitli sebeplerle bitirilip hayata geçirilemeyen bu proje 4,5 asır sonra bir kez daha Türkiye'nin jeopolitiğine derinlik kazandırabilir. Söz konusu kanal, 1952 yılında Sovyetler Birliğı tarafından düşük tonajlı gemiler için inşa edilip gerçekleştirilmişti. Dolayısıyla mevcut kanal üzerinde derinlik ve genişliğin artırılması yeterli finansal kaynak bulunduğu ve Rusya Federasyonu ikna edildiğinde mümkün olabilecektir. Bu projenin gerçekleştirilmesi halinde bölge ülkeleriyle Türkiye arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin olumlu yönde gelişeceğine kesin gözıyla bakılmaktadır. Zira bu proje ile Rusya ve Türkiye rekabet eden değil işbirliğı yapan ülkeler olmaya daha yaklaşacaklardır. Üstelik bu projenin çıktılardan muhtemelen Türkiye daha fazla pay alacaktır çünkü Rusya, bölge ülkeleri ile Sovyet döneminin sağlamış olduğu lojistik avantaja zaten sahiptir.

Bağımsızlıklarından hemen sonraki dönemde çok yönlü, yoğun, büyük ölçüde iyi niyetli ve duygusal girişimlere sahne olan Türkiye-Türkistan ilişkileri, hazırlıksız olmanın beraberinde getirdiğı sorunlar nedeniyle tıkanmalar yaşadığı konusu artık bir gerçekliktir. Bunun sebeplerinden biri kuşkusuz,

¹²⁷ <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/demir-ipek-yolu-aciliyor-londradan-kalkan-tren-pekine-kadar-gidebilecek-40627059/Erişim tarihi: 09 Eylül 2018.>

Türkiye'nin yeterli sayıda ve nitelikte bölge uzmanına sahip olmamasıdır. Sovyetler Birliği dağıldığında, Türkiye'nin bu bölgelerle ilgili, etkin dış politika yürütmesini sağlayacak, söz konusu bölgelerin tarihini, kültürünü, mevcut etnik, ekonomik, askerî potansiyelini bilen ve tabii ki Türkiye ile ilişkilerde belirleyici olan doğru stratejileri ortaya koyabilecek bölge uzmanları mevcut değildi. Bu uzmanlığı sağlayacak entelektüel altyapı için Türkiye'de yeterli ve güncel literatür de mevcut değildi. Dahası, bölge üzerine yazılmış eserler Türkçeye kazandırılmamıştı. Bölge ile ilgili literatür 1991'e kadar -birkaç istisna dışında- Türkçeye tercüme edilmemiştir. Türkistan üzerine modern külliyat son iki yüz yılda esas itibarıyla İngilizce, Almanca, Rusça ve Fransızca olarak üretilmiştir ve bu külliyatın büyük bir kısmı günümüzde bile Türkçeye tamamen çevrilmiş değildir ama otuz yıl öncesine nazaran ciddi olumlu bir değişim de söz konusudur.

Türkiye'nin Türkistan cumhuriyetleri ile ilişkilerinin analizini yaparken üzerinde durulması gereken sorunlu alanlardan bir diğer konuda ulusal kimlik yani "*Türklük*" konusudur. Türkiye'de Türklük dar ve geniş anlamda iki türlü tanımlanır. Dar anlam sadece Türkiye'deki Türkleri kapsarken geniş anlamdaki tanım bütün Türk dilli halkları kapsar. Yani bu tanıma göre, Türkistan'daki Türk dilli halkların tamamı Türk'tür. Bu nedenle Türkiye'nin resmî terminolojisinde "*Kazak*" veya "*Özbek*" terimleri yerine "*Kazak Türkleri*", "*Özbek Türkleri*" gibi adlandırmalar kullanılmaktadır. Buna koşut olarak, kendi yazılı edebiyatlarına sahip olan bölge dilleri, edebiyatları ve kültürleri akraba olmakla birlikte, bağımsız diller, edebiyatlar ve kültürler olarak görülmekten kaçınılmıştır. Türkiye dışında aynı ölçüde kullanımı ve karşılığı olmayan "*Kazak Türkçesi*" veya "*Özbek Türkçesi*" gibi kavramlar tercih edilmiş; bu yönde bir tanımlama ve algılamının bölgede gördüğü tepki, Türkiye tarafında bazı kesimlerde doğal olarak bir hayal kırıklığına neden olmuştur. Yani garip ve ilginç bir şekilde Türkiye'nin resmî tezi etno-dilsel köken birliği bir yakınlaşma aracı olacakken ters tepmiş ve Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ilişkisine zarar vermiştir. Diğer bir ifade ile Türkiye, 1991 öncesinde kurumsal düzeyde ve uzman elemanlar açısından hazırlık yapmamasının, kendisi ile ortak kültür tarihine sahip Türkistan cumhuriyetlerinin titüler uluslarının yerleşmiş ulusal kimliklerini tanıyıp, anlamamasının cezasını çekmiştir. Bu halklar üzerinde bilimsel araştırmalar yapıp, ekonomik ve sosyal değişimlerini takip etmediği gibi, sığ bir yaklaşımla, kendi ürettiği ve kabul ettiği terminolojiyi ve anlayışı bu ülkelere empoze etmeye çalışmıştır. Türkiye'yi bölge ülkeleri ile ilişkilerinde belirli bir mesafede tutan bu anlayışın ardındaki temel sebeplerden biri "*statik tarih anlayışı*"dır. Türkiye, bölgenin geçen bin yılda kendi siyasi ve ekonomik dinamikleri çerçevesinde nasıl geliştiğini ve bu geçmişin, günümüz Türkistan ulusları tarafından kendi ulusal tarihleri olarak nasıl algılandığını göz ardı etmiştir. Üstelik, sorunu doğru anlama da Türkiye tarihinden oldukça farklı dinamikler üzerinden gelişen Türkistan uluslarının modern anlamda ulusal kimlik inşasının zannedildiği gibi Sovyetler Birliği sonrasında değil, aksine Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarından bu yana devam ettiği gerçeği de başka bir handikap olmuştur. İlginçtir, günümüzün bağımsız cumhuriyetleri,

Sovyetler Birliği zamanında başlayan bu ulusal kimlik inşasını yeni bir şevkle ve bu kez kendi başlarına devam ettirmektedirler.

Türkiye açısından Türkistan cumhuriyetleri ile ilişkilerde göz ardı edilen önemli bir başka husus da, Türk Devleti'nin ve kurumlarının bu ülkelerle yürüttükleri ilişkilerde bütüncül bir yaklaşım sergilemeleridir. Bu şekilde ülkelerin özgün dinamiklerinin dikkate alınmamaktadır. Tarih, dil, inanç ve kültür avantajına sahip olunan bu ülkelerde, Türkiye'nin hâlâ ilişkilerini ideal noktaya taşıyamamış olmasının sebeplerinden birisi de budur. Yaklaşımların statikliği ve bütüncüllüğü sorunsalının yanı sıra bir de ilişki alt yapısını Türk Dünyası yaklaşımı ile çözmeye çalışmak ve ilişkileri bu zemin üzerine inşa etmeye çalışmak farklı sebeplerle sorunlara yol açmakta ve kimi zamanda ilişkileri kilitlemektedir. Türkistan'daki diller ve lehçeler ile ilgili hâlâ ciddi çalışmalar yapılmış ve bundan aksiyon planları çıkarılmış değildir. Oysa Ruslar 19. yüzyıl sonu itibariyle bölgenin bütün etnik, linguistik ve sosyolojik verilerini toplayarak bölge üzerinde hakimiyet kurmuşlardı. Elbette Türkiye için önerilen burada Rus tarzı bir hâkimiyet kurması değildir ama bahsettiğimiz tanımadığınızı anlamanız ve anlaşmanız mümkün olmadığı için bunun bilgi altyapısının oluşturulması gerekliliğinin vurgulanmasıdır. Bu yüzden Türkiye'nin hem kendi kimliğini en doğru şekilde tanımlaması adına hem de Türkistanlı kardeşlerini tanıyıp, onların da mutabık kaldığı tatminkâr bir terminolojiyi ve kavramsal altyapıyı oluşturması gereklidir. Bunu yapacak yetkin akademik kadrolar acilen oluşturulup görevlendirilmeli ve akademik çıktılar tartışılarak en ideal sonuç olup olmadıkları netleştirilmelidir. Türk Dünyası'nın gerçek anlamda oluşturulması Türkistan'ın bütünleşmesine bağlıdır. Bu bütünleşmenin dilsel ve kültürel yanı olduğu kadar toplumsal ve ekonomik boyutu da mevcuttur. Yani Türkiye olası sınır çatışmalarının ve su havzalarının paylaşımının ortak menfaate uygun şekilde halledilmesine taraf olarak Türkistan bütünleşmesini sağlamak adına aktif rol üstelenmelidir. Bu değişim ve dönüşümün sadece devletler düzeyinde değil bu kardeş halklar arasında da tesis edilerek *Türkistanlık* bilinci oluşturulmalıdır.

Bilindiği gibi Avrupa Birliği sadece ekonomik ve hukuki bir birlik olmakla kalmamış yanı sıra üst bir kimlik oluşturmaya çalışmıştır. Avrupalılık olarak vücut bulan bu kimliği ortak kimlik unsurları ve tarihsel kişiliklerle sembolleştirmişlerdir. Nitekim topluluk içindeki değişim ve eğitim programlarının adları Avrupa kültür sanat ve medeniyetine katkı sağlamış herkesçe bilinen ve sevilen Socrates, Erasmus, Leonardo gibi ünlülerin adları verilmiştir. Bu tesadüfi değildir. Aynısı Türkistan ülkeleri arasında yapılarak *Türkistanlık* kimliğinin birleştirici üst kimlik etkisinden faydalanılabilir. Fârâbî, Mevlânâ, İbn-i Sina, Birûnî, Kâşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib ve Ali Kuşçu bunlardan sadece bir kısmıdır ama bütün Türkistanlıların üzerinde birleşip sahipleneceği kişilerdir. Üstelik tarihi Türkistan coğrafyasında yaşayan halklar kardeş halklardır ve ortak yanları Avrupalılardan kat be kat fazladır. Ortak kimlik oluşturmaya dönük olarak bütün kültür unsurları kullanılabilir ama bu konu çalışmanın mevcut sınırlarını aştığı burada daha fazla değinilme-

yecektir. Bu bağlamda Türkiye'nin geniş anlamdaki Türk kimliği ve Türklük kavramlarına da kardeş ülkelerin mutabık kalacağı şekilde uyarlanıp kullanılması yerinde olacaktır. Zira bu konudaki ısrar ve dayatmalar ters tepebilir. Öyle veya böyle hâlihazırda bölgede ulus yaratma prosesleri tamamlanmış ve Özbeklik, Kazaklık, Türkmenlik gibi yerel etnik kimlikler her ne kadar yapay olsa da öncelik kazanmıştır. Bu ulusal kimlikler bağımsızlığı kazanmış bu yeni devletlerin yeni ulus devlet inşasındaki en büyük enstrümanlarıdır. O yüzden kapsayıcı üst bir kimlik olarak *Türkistanlık* bu alt kimlikleri incitmeden ve rahatsız etmeden bölgedeki bütün devlet ve halkları bütünleştirebilir. Öte yandan bölgenin bütünleşip AB tarzı bir birlik halini alması, gelirleri büyük ölçüde hammadde ve fosil yakıt enerji kaynakları ve madenlere dayalı bu devletlerin birliğin getirdiği sinerji ile üretim dinamiklerini artırmalarını sağlayacaktır. İşte bu aşamada Türkiye devreye girip bu bütünleşmenin katalizörü olabilir ve hatta birliğe dahi katılabilir. Yanı sıra bölgenin kaynaklarının uluslararası pazarlara özellikle de Avrupa'ya işlenerek taşınması konusunda köprü olabilir.

Bu ayrıntılı ve çok yönlü proje hayata geçirilemezse, Türkiye'nin, bölgedeki ulus devletlerin ulus merkezli olarak kendilerini tanımlamalarını yok saymasına, Türkistan coğrafyasına bütüncül yaklaşması ve 1991'den beri sürdürdüğü "siz hepimiz Türksünüz" içerikli politikaları bağımsızlıktan sonraki on yılda olduğu gibi ters tepecektir. Allah'tan Türkiye, söz konusu otuz yılda her ne kadar yeterli olmasa da epey tecrübe kazanmıştır ve öncelikle yapması gereken yol haritasını ve stratejini belirlemek olmalıdır. Uygulanan politikalar da bu strateji çerçevesinde oluşturularak bütün kamu kurumlarına uygulanmalı ve hatta bölgedeki Türk firmaları ve STK'lar da ikna edilerek bu süreçte katkı vermeleri sağlanmalıdır.

Kaynaklar

ARAT, Reşit Rahmeti: *Gazi Zahireddin Muhammed Babür, Babürnâme (Ve-kayi)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

AYDIN, Faruk: "Türkmenistan'ın Dış Politikası", <https://www.stratejikortak.com/2018/02/turkmenistanin-dis-politikasi.html>/Erişim tarihi: 17 Temmuz 2018.

AYDINGÜN, Ayşegül - TÜFEKÇİOĞLU, Hayati: "Avrasyanın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydingül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.

BALIM, Çiğdem - GÜRBÜZ, Y. Emre: "Özbekistan Respublikası: Özbek Modeli", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

BATMAZ, Nihat: "Türkiye-Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar", *Bilig*, Sayı: 29, Bahar 2004.

DURMUŞ, Mustafa - YILMAZ, Harun: “Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Orta Asya’ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydingül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.

DÜĞEN, Turgay: “Kırgızistan’a Destek Sürecinin Önemi”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/kirgizistana-destek-surecinin-onemi/Erişim tarihi: 29.10.2021>.

ERDOĞAN, Aysel: “Kazak Türklerinde İdari Yapı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, Sayı: 2, 2019.

EROL, Mehmet Seyfettin: “Yeni Büyük Oyunda Türkiye-Türkmenistan İlişkileri ve Türkmen Hattı”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız :“Kazakistan’da Dil Uygulamaları”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 5, 2013.

GÜRBÜZ, Y. Emre: “Demokrasi ve Otoriterlik Kısacasında: Kırgızistan”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

HAKİM, Meryem: “Bağımsız Kazakistan ve Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

HANKS, Reuel R.: “Multi-vector Politics’ and Kazakhstan’s Emerging Role as a Geo-strategic Player in Central Asia”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 11, No: 3, 2009.

HÜRRİYET, “Küstah Türkmenbaşı”, 07.10.1999, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kustah-turkmenbasi-39106266/Erişim tarihi: 16 Temmuz 2018>.

ITC, “Trade Map”, https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|792||795||TOTAL||2|1|1|1|2|1|1|1|1/Erişim tarihi: 23 Temmuz 2018.

İNANÇLI, Selim - KONAK, Ali - ASHİMOVA, Zuura: “Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

KARAMAN, Ömer Faruk: “Avrasya Ekonomik Birliği’nin Kırgızistan ile Türkiye İlişkilerine Etkileri”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

KARLUK, Rıdvan - HİÇ GENCER, Ayşe: “Orta Asya’da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

KEMALOĞLU, İlyas: “Mirziyoyev’in Ziyareti Çerçevesinde Türkiye-Özbekistan İlişkileri”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/mirziyoyev-in-ziyareti-cercevesinde-turkiye-ozbekistan-iliskileri/1740453/Erişim tarihi: 26.10.2021>.

MURZAEVA, Dinara: “Kırgızistan’ın Türkiye ile Siyasi, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri”, *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Ümraniye Belediyesi, İstanbul 2012.

NAURUZBAYEVA, Zhanara: “Paradoxes of Kazakh Language Revival in Kazakhstan”, <http://anselm.edu/institutes-Centers-and-the-arts/NHIOP/Research-center/Dodd-center/global-topics-E-journal/Global-topics-archi-ve.htm#Vol1>.

NAZARBAYEV, Nursultan: *Özgürlük ve Demokrasi Yolunda-Otobiyografi Demeçler Görüşler Amaçlar*, Hotama Kültür Yayınları, İstanbul 1992.

SAKMURZAEVA, Nargiza: “Orta Asya’da Bölge Merkezli Bütünleşme: Çabaları ve Sonuçları”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

SARAY, Mehmet: *Kırgız Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-3, Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993.

SARI, Mert: “Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İşbirliğinin Gelişimi”, *Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

SCHATZ, Edward: *Modern Klan Politics, The Power of Blood in Kazakhstan and Beyond*, University of Washington Press, USA 2004.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI DIŞ TEMSİLCİLİKLER VE ULUSLARARASI ET-KİMLİKLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *Kazakistan Ülke Raporu*, Erişim tarihi: 29.10.2021.

TİKA: “Hakkımızda”, <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649/> Erişim tarihi: 16 Ağustos 2021, çevrimiçi.

TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu*, 2010.

TİKA, *2009 Kalkınma Yardımları Raporu*, 2009, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/KalkinmaYardimlariRaporu2009.pdf/> (Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018).

TIMETURK, “Türkiye Bizim Yıldızımız”, <https://www.timeturk.com/tr/2012/01/13/kirgizistan-yatirimcilar-icin-cennet-olacak.html/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

TURAN, Gül - TURAN, İlter - BAL, İdris: “Turkey’s Relations with Turkic Republics”, *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, Ed. İdris Bal, Brown Walker Press, Boca Raton 2004.

TÜİK, “Dış İstatistikler - Ocak 2017”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaber-Bultenleri.do?id=24822/> Erişim tarihi: 22 Temmuz 2018.

TÜRK, Fahri: “Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 2, No: 2, 2010.

“Türkiye’de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı”, *Sözcü Gazetesi*, 05.02.2021; Türkiye’de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı - Son dakika haberleri - *Sözcü* (sozcu.com.tr)/Erişim tarihi: 11.10.2021.

TÜRKKON, *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçivan Anlaşması*, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/02_a_Nah

civanAnlasmasi_Turkce_20140418_103111.pdf/Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018.

TÜRKMENBAŞY, Saparmyrat: *Ruhnama*, Mask Matbacılık Yayıncılık Ltd. Şti, Aşgabat 2001.

ÜNAL, Uğur: “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)’nın Kırgızistan’daki Kalkınma Programları Çerçevesinde Faaliyet Analizi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, No: 5, 2015.

YILDIRIM, Erdoğan: “Türkmenistan: ‘Aşiretten Ulusa”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

YILMAZ, Ayhan Nuri: “Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1990’lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021.

YILMAZ, Ayhan Nuri: “2000’li Yıllarda Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 2000’li Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2020.

YILMAZ, Ayhan Nuri: “Kültür ve Sanatın Ulusal Tanınırlığın Pozitifleştirilmesinde Bir Araç Olarak Kullanılması: Türkiye’nin Kültürel Yumuşak Güç Potansiyeli”, *Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Üzerine Analizler-Türkiye ve Dünyadan Örnekler*, Ed. Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018.

YILMAZ, Ayhan Nuri - KILIÇOĞLU, Gökmen: “Türkiye’nin Orta Asya’daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 234, Temmuz-Ağustos 2018.

YILMAZ, Ayhan Nuri: Türkiye, “Avrasya ve Orta Asya Halklarının Kimlik ve Entegrasyon Algılarına Dair Anket Çalışması”, *Avrasya Etüdlere*, Cilt: 42, Sayı: 2, Ankara 2012.

YILMAZ, Serdar: “Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vatanlar ve Gerçekler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, No: 2, 2017.

YILMAZ, Serdar: “Turgut Özal’dan Abdullah Gül’e Nursultan Nazarbayev’in Değişen Türkiye Söylemi”, *TURAN-SAM*, C. 9, No: 33, Kış-2017.

YÜCE, Mehmet: “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

İnternet Kaynakları

<http://manas.edu.kg/>.

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-turkiye-rusyadan-ozur-dilemeli/>Erişim tarihi: 10 Eylül 2018.

<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/demir-ipek-yolu-aciliyor-londradan-kalkan-tren-pekine-kadar-gidebilecek-40627059/>Erişim tarihi: 09 Eylül 2018.

<http://www.iha.com.tr/haber-ahiska-turklerinin-evleri-yakildi-117999/>Erişim tarihi: 20 Eylül 2018.

<https://qha.com.tr/haberler/turkmenistan-karakum-colu-nde-modern-kasaba-kuracak/30899/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

<https://wannart.com/icerik/7978-esik-kurganinin-turk-dnyasina-hediyesi-altin-elbiseli-adam/>Erişim tarihi: 23.10.2021.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/5-ulke-hazar-denizinin-hukuki-statusu-konusunda-anlasti/1228982>.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-in-latin-harflerine-uyarlanan-yeni-alfabesi-tanitildi/2126333/>Erişim tarihi: 23.10.2021.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistan-turkiyeden-siha-alcak/2399442/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-1-ocak-2023te-tamamen-latin-alfabesine-gececek/2142707/>Erişim tarihi: 26.10.2021.

https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/turkistan_kitap.pdf/Erişim tarihi: 03.11.2021.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kyrgyzstan/#people-and-society/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkmenistan/>Erişim tarihi: 25.10.2021.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/#people-and-society/>Erişim tarihi: 26.10.2021.

<https://www.gzt.com/mecra/kazak-milli-hareketi-olas-orda-3492056/>Erişim tarihi: 3 Kasım 2021.

<https://www.haberler.com/kirgizistan-avrasya-ekonomik-birligi-ne-katildi-7577766-haberi/>Erişim tarihi: 15.09.2018.

<https://www.haberler.com/turk-askerlerinden-kirgizlara-komando-egitimi-5130765-haberi/>Erişim tarihi: 16.09.2018.

<https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.nsenergybusiness.com/features/biggest-natural-gas-reserves-countries/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

<https://www.sde.org.tr/asya/kasim-2021de-yapilacak-turk-konseyi-istanbul-zirvesine-turkmenistan-cumhurbaskani-da-katilacak-haberi-22842/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

<https://www.turkkon.org/tr>.

<https://www.turksoy.org/>Erişim tarihi: 16.08.2021.

<https://www.turksoy.org/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.worldometers.info/gas/gas-production-by-country/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

Extended Abstract

The Situation and Assessment of the Turkic Republics in the Turkestan Zone In the 30th Year of Their Independence

The termination of the Cold War initiated a process that affected the whole world. While the dissolution of the Eastern Block and the Soviet Union brought the world together, it also brought forth the chance for the Turk brothers to re-join. Even though this meeting could not reach the desired level due to various reasons; there were - and are - political, economic, social and cultural repercussions to it. Although the level of this interaction varies according to the countries, what is certain is that the Turkic countries have caught up with each other and that they have united to some extent. In this very study, the situation of Turkestan countries is evaluated in the 30th year of their independence and the outcome is assessed.

Despite all its unreadiness, Turkey has tried to develop its cooperation with its brother countries in various fields in the current situation. “*The Cooperation Council of Turkic Speaking States*” or in short “*Turkic Council*”, which is desired to become an organization such as the European Union, is formed. TÜRKSOY and the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) which are to manage the culture, art and civilization mutually can be considered in this context. Not only the assertive and dominant approach of Turkey in its discourse within the first 10 years after the dissolution of the Soviet Union, connoted a “*big brother*” position among relevant countries but also caused Turkestan countries to act with deliberation when the subject is Turkey.

If we are to discuss the situation of Turkic states, the only obstacle for Kazakhstan to become a united nation-state was not the high-rate Russian population or the other ethnic groups in the country. The sub-ethnic divisions among the Kazakhs are also a big problem. Furthermore, Kazakhstan calls attention provided its gigantic surface area and the rich natural resources in their territory.

The name of the Kyrgyz nation has a historical background, unlike other Turkestan nations. Names of the other nations that disunited from the Soviet Union are mostly Soviet-era products but the name Kyrgyz is as old as, or maybe older than the Turk name. This fact has supplied Kyrgyzstan with much more material and advantages regarding the construction of their state. After politically declaring their independence, Kyrgyzstan decided to follow a much different path than the other countries located in Turkestan and preferred a pluralist, democratic political system. It might be regarded as a bold move for Kyrgyzstan to choose the parliamentary system where other Turkestan countries tried to solve their transition period problems with an authoritarian presidential system, yet the unique conditions of the zone were overlooked and thus the torments of such a decision were incurred where the democratic institutionalization has not yet fully formed.

Uzbek, which is the name of ethnicity and a nation nowadays, is a typical definition formed in the Soviet nation construction process. Uzbeks constitute the most crowded people of Turkestan. With its population approaching 35 million, Uzbekistan rises almost as a country that acquires influence with its population as it is the most crowded country in Turkestan. On the other hand, Uzbeks in neighboring countries reinforce this strength. The country’s government has been shaped around İslam Kerimov, the founding leader of the nation, and in a bizarre way.

The difference of Turkmenistan which is a Turkic country just like the 3 other countries in Turkestan or West Turkestan is that it is descended from the Oghuzs like the Turks in Turkey. The thought that Turkey should be closest with Turkmenistan after their independence, as a result, is interestingly not actualized adequately. The neutrality policy that Turkmenistan exhibited has become the base of an anti-democratic, totalitarian state system. At the present day, a *cult of personality* substitutes the Soviet ideology, to balance and guide the society.

The basis of Turkey’s nonsuccess regarding its politics for the region might be thought of as the following. Turkey being unprepared for the region and the post-Soviet period, is

the major cause for the inadequacy in its relations. This is to a great extent caused by the nervous atmosphere that the Cold War introduced and by the fact that Turkey's interest in the Turkestan zone's being perceived as Pan-Turkism. This issue is not dealt with completely even today. Another major issue is that the Turkestan countries are not ready for independence because of the policies applied in the Soviet era. Turkey's most apparent mistake is that it considered these new states in Turkestan, with which it has lineage and language bonds, as its equal and that it carried out the same strategies for them all.

Another issue that must be considered while analyzing Turkey's relations with the Turkestan republics is the national identity, or in other words the "*Turkness*" (Turkicness or Turkishness) issue. In Turkey, Turkness is defined in two senses; narrow and wide. While the narrow sense comprises only the Turks in Turkey, the definition in the wide sense comprises all peoples which speak the Turkic language. According to this definition, therefore, all peoples speaking the Turkic language in Turkestan are Turks. For this reason, in Turkey's official terminology the phrase "*Kazakh Turks*" or "*Uzbek Turks*" are used instead of "*Kazakhs*" or "*Uzbeks*". In parallel; although regional languages that have their own written literature, the literature and the culture are related, it is avoided to deem them as independent languages, literature and cultures. Concepts such as "*Kazakh Turkish (Kazak Türkçesi)*" or "*Uzbek Turkish (Özbek Türkçesi)*" are preferred and these are not widely recognized outside Turkey; the reaction that arose in the region caused by such a definition and perception generated a natural disappointment in some fractions on Turkey's side. In other words, in a bizarre and interesting manner, Turkey's official thesis ethnolinguistic origin union backlashed and when as it would be a means of rapprochement, caused damage to Turkey's relations with the countries in the region. That is to say, Turkey suffered for not preparing before 1991, on an institutional level and with regards to experts and for not recognizing or understanding the established national identities of the titular nations of the Turkestan republics which have a common cultural history with Turkey. Turkey never conducted a scientific research on these peoples to track their economic and social transformations but rather, in a shallow manner, it tried to impose the terminology and perception that it created and accepted, on these countries. One of the major reasons which keep Turkey at a particular distance from the other countries in the region is the "*static history conception*". Turkey ignored how the region has evolved within the frame of its own political and economic dynamics within the past thousand years and how this history is perceived as their own national history by the Turkestan nations. In addition, the fact that the national identity construction of the Turkestan nations which develops through very different dynamics than the Turkish history; continues since the first years of the Soviet Union, not after it, has become another handicap. Interestingly enough; the independent republics of today, continue this national identity construction which started in the Soviet Union period, on their own and with new enthusiasm this time.

Another important point that is neglected in the relations with the Turkestan republics is that the Turkish state and its institutions adopt a holistic approach in the relations that they form with these countries. This way, the unique dynamics of these countries are not considered. Critical studies about the languages and dialects in Turkestan are still not conducted and action plans regarding these are still not designed. Whereas Russians exerted dominance on the region by the end of the 19th century by gathering all the ethnic, linguistic and sociological data about the region. Naturally, it is not advised for Turkey to exert domination here as the Russians did but what we are emphasizing is the necessity of forming the information infrastructure of this as it is not possible to understand and agree with one that you do not know. Therefore, Turkey both needs to define its identity in the most accurate way and get to know its brothers in Turkestan, and form the satisfactory terminology and the conceptual infrastructure that they also agree upon. The formation of the Turkic World is contingent upon Turkestan's integration. I am of the opinion that this alteration and transformation will only be possible by forming the awareness of being from *Turkestan*.